

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι εξελίξεις στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών τα τελευταία χρόνια συνοδεύονται από μια αυξανόμενη συνειδητοποίηση των ζητημάτων δεοντολογίας που υπεισέρχονται στην εργασία των κοινωνικών ερευνητών και της αναγκαιότητας να τηρούνται εκ μέρους τους οι υποχρεώσεις που έχουν αναληφθεί ή επηρεάζονται από τις έρευνές τους. Αυτή η συνειδητοποίηση, που εστιάζεται κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, στο περιεχόμενο και τις μεθόδους της έρευνας, στο βαθμό που αφορά τους συμμετέχοντες, αντανακλάται στο μέγεθος της σχετικής βιβλιογραφίας και στην εμφάνιση κανόνων ερευνητικής πρακτικής, που διαμορφώνονται από διάφορες υπηρεσίες και επαγγελματικές ενώσεις¹. Τα θέματα δεοντολογίας που αντιμετωπίζονται στην εκπαιδευτική έρευνα, ειδικότερα, μπορεί να είναι ιδιαίτερα σύνθετα και λεπτά και μπορούν συχνά να βάλουν τους ερευνητές να ισορροπούν μεταξύ αφενός των απαιτήσεων τις οποίες επιφορτίζονται ως επαγγελματίες επιστήμονες που έχουν ως στόχο την αναζήτηση της αλήθειας και αφετέρου των δικαιωμάτων και αξιών των υποκειμένων που εν δυνάμει απειλούνται από την έρευνα. Αυτό είναι γνωστό ως «αναλογία κόστους – οφέλους», η ουσία της οποίας περιγράφεται από τους Frankfort-Nachmias και Nachmias στον Πίνακα 2.1 και είναι μια έννοια στην οποία επιστρέφουμε πιο κάτω στο ίδιο κεφάλαιο, όταν αναλύουμε πώς εγείρονται διλήμματα δεοντολογίας από διάφορες πηγές έντασης. Αυτό αποτελεί ένα ιδιαίτερος ακανθώδες δίλημμα, επειδή, όπως σημειώνουν ο Aronson και οι συνεργάτες του (1990), δεν μπορεί να το υπερβεί κανείς ούτε κάνοντας δηλώσεις για το απαράβατο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ούτε διακηρύσσοντας την πίστη του στο όνομα της επιστήμης. Τα περισσότερα έγκυρα εγχειρίδια για τη δεοντολογία της κοινωνικής έρευνας θα συμβούλευαν σ' αυτή την περίπτωση τους ερευνητές να προχωρήσουν χωρίς να απειλούν την αξιοπιστία της έρευνας όσο είναι αυτό δυνατόν.

Η συμβατική διατύπωση αυτού του είδους είναι άξια θαυμασμού, αλλά τα προβλήματα για τους ερευνητές πολλαπλασιάζονται υπερβολικά όταν εφαρμόζεται αυτή η αρχή: όταν κινούνται από το γενικό στο ειδικό, από το αφηρημένο στο συγκεκριμένο. Κάθε ερευνητική εργασία είναι διαφορετική και οι ερευνητές είναι δυνατόν να διαπιστώσουν ότι σε μία περίπτωση η εργασία τους προχωράει ομαλά χωρίς τη λερναία ύδρα των δεοντολογικών ανησυχιών. Σε άλλες περιπτώσεις μπορεί να αντιληφθούν, ξαφνικά και χωρίς προηγούμενη ένδει-

ξη, ότι βρίσκονται στη μέση ενός δεοντολογικού ναρκοπέδιου και ότι τα προβλήματα τεχνικής και διοικητικής φύσεως που θα περίμενε κανείς στη διαδικασία της εκπαιδευτικής έρευνας γίνονται πιο πολύπλοκα από απρόβλεπτα ηθικής φύσεως ερωτήματα.

Τα δεοντολογικά ζητήματα πηγάζουν από τα είδη των προβλημάτων που ερευνώντας από τους κοινωνικούς επιστήμονες και από τις μεθόδους που χρησιμοποιούν αυτοί για να εξασφαλίσουν αξιόπιστα και έγκυρα δεδομένα. Θεωρητικά τουλάχιστον, αυτό σημαίνει ότι κάθε στάδιο στη διαδικασία της έρευνας μπορεί να είναι μία πιθανή πηγή δεοντολογικών προβλημάτων. Αυτά μπορεί να προέρχονται από τη φύση του ερευνητικού προγράμματος (διαφορές στην ευφυΐα, για παράδειγμα)· το πλαίσιο της έρευνας (κρατητήριο ανηλίκων), τις διαδικασίες που θα υιοθετηθούν (που παράγουν υψηλά επίπεδα άγχους)· τις μεθόδους συλλογής δεδομένων (συγκαλυμμένη παρατήρηση)· τη φύση των συμμετεχόντων (συναισθηματικά διαταραγμένοι έφηβοι)· το είδος των στοιχείων που συλλέγονται (πολύ προσωπικές πληροφορίες)· το τι θα γίνει με τα δεδομένα (δημοσίευση κατά τρόπο που προκαλεί ενόχληση στους συμμετέχοντες).

Οι αρχικές μας παρατηρήσεις φαίνεται να δείχνουν ότι το θέμα της δεοντολογίας στην κοινωνική έρευνα είναι ευρύ και απαιτητικό. Χρειάζεται σ' αυτό το κεφάλαιο να παρουσιάσουμε μία σύνοψη των βασικών ζητημάτων που μπορεί να αντιμετωπίσουν οι ερευνητές σ' αυτό το πεδίο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.1

Η αναλογία κόστους – οφέλους

Η αναλογία κόστους – οφέλους είναι μία βασική έννοια που εκφράζει το κύριο δεοντολογικό δίλημμα στην κοινωνική έρευνα. Στον προγραμματισμό της προτεινόμενης έρευνας, οι κοινωνικοί επιστήμονες πρέπει να υπολογίσουν τα πιθανά κοινωνικά οφέλη του εγχειρηματός τους απέναντι στο προσωπικό κόστος των ατόμων που συμμετέχουν. Τα πιθανά οφέλη από την έρευνα μπορεί να είναι χρήσιμες ανακαλύψεις, που οδηγούν σε σημαντικές προόδους στη θεωρητική και εφαρμοσμένη γνώση. Η αποτυχία της έρευνας μπορεί να κοστίζει στην κοινωνία τα πλεονεκτήματα των ανακαλύψεων της έρευνας και, τέλος, την ευκαιρία να βελτιωθεί η ανθρώπινη ζωή. Το κόστος για τους συμμετέχοντες μπορεί να περιλαμβάνει την προσβολή της αξιοπρέπειας, την ενόχληση, την απώλεια της πίστης στις κοινωνικές σχέσεις, την απώλεια της αυτονομίας και του αυτοκαθορισμού και τη μειωμένη αυτοεκτίμηση. Από την άλλη μεριά, τα οφέλη για τους συμμετέχοντες μπορούν να πάρουν τη μορφή της ικανοποίησης για τη συμβολή τους στην επιστήμη και της αυξημένης προσωπικής κατανόησης του εξεταζόμενου πεδίου της έρευνας. Η διαδικασία της εξισορρόπησης του οφέλους έναντι του πιθανού κόστους είναι κυρίως υποκειμενική και καθόλου εύκολη. Δεν υπάρχει τίποτε απόλυτο και οι ερευνητές πρέπει να πάρουν αποφάσεις για το περιεχόμενο της έρευνας και τις διαδικασίες σε συνάρτηση με επαγγελματικές και προσωπικές αξίες. Αυτή η αναλογία κόστους – οφέλους είναι το βασικό δίλημμα που αφορά ένα μεγάλο μέρος της κοινωνικής έρευνας.

Παρόλο που στη συνέχεια παρέχεται καθοδήγηση και άφθονες συμβουλές, οι οποίες αντλούνται από την εργασία έμπειρων ερευνητών και από μεγάλη έκταση εμπειρικών μελετών, δεν έχουμε την πρόθεση να δώσουμε έτοιμες συνταγές. Όταν προτείνουμε στο αρχικό σχόλιο, κάθε έρευνα είναι ένα γεγονός *suī generis* και οι ενέργειες των ερευνητών δεν μπορούν, και βεβαίως δεν θα έπρεπε, να συμπιεστούν από ένα προκρούστειο σύστημα δεοντολογίας. Όταν πρόκειται για την επίλυση ενός ειδικού ηθικού προβλήματος, η κάθε περίπτωση συχνά προσφέρει ένα ολόκληρο φάσμα δυνατοτήτων. Στη συνέχεια, καταφεύγουμε ως ένα βαθμό σε επαναδιατύπωση γεγονότων, χωρίς, ελπίζουμε, να επαναλαμβάνομαστε. Αυτό έχει πλεονεκτήματα, μια και μερικές από τις ιδέες που αναλύονται είναι πολύπλευρες και η επανεμφάνισή τους σε διαφορετικά πλαίσια μπορεί να βοηθήσει στην καλύτερη κατανόηση.

Απ' όσα είπαμε ως εδώ, ελπίζουμε ότι θα φανούμε χρήσιμοι για την παροχή πληροφοριών περισσότερο, παρά ως θεωρητικοί ρυθμιστές, και ότι η συμβολή μας θα σηματοδοτήσει αυτό που για πολλούς αναγνώστες είναι *terra incognita*. Με αυτό το πνεύμα ανασκοπούμε τα προβλήματα της πρόσβασης στο ερευνητικό σκηνικό, τη φύση της δεοντολογίας στην κοινωνική έρευνα γενικώς, τις πηγές έντασης στη δεοντολογική αντιπαράθεση, τα προβλήματα και τα διλήμματα που αντιμετωπίζει ο ερευνητής, τα οποία συμπεριλαμβάνουν ζητήματα που αφορούν την προσωπική ζωή, την ανωνυμία, την εμπιστευτικότητα, την προδοσία και την απάτη. Επίσης, τα δεοντολογικά προβλήματα που συνδέονται με συγκεκριμένες ερευνητικές μεθόδους, τη δεοντολογία κατά την αξιολόγηση των εκπαιδευτικών, τους κανονισμούς που επηρεάζουν την έρευνα και, τέλος, τους προσωπικούς ηθικούς κώδικες πρακτικής. Πριν απ' αυτό, πάντως, εξετάζουμε μία άλλη βασική έννοια, η οποία, μαζί με την *αναλογία κόστους - οφέλους*, συμβάλλει στη θεμελίωση της δεοντολογικής διαδικασίας, αυτήν της *συνειδητής συναίνεσης*.

ΣΥΝΕΙΔΗΤΗ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ

Μεγάλο μέρος της κοινωνικής έρευνας απαιτεί την εξασφάλιση της συναίνεσης και της σύνεργασίας των ατόμων που θα βοηθήσουν στην έρευνα, και άλλων σημαντικών ατόμων, σε οργανισμούς και ιδρύματα, που παρέχουν διευκολύνσεις για τη διεξαγωγή της έρευνας. Σε ορισμένους πολιτισμούς η συνειδητή συναίνεση είναι απόλυτα αναγκαία όταν οι συμμετέχοντες εκτίθενται σε σημαντικούς κινδύνους ή καλούνται να απεμπολήσουν προσωπικά δικαιώματα. Γράφοντας για την κατάσταση στις ΗΠΑ, για παράδειγμα, οι Frankfort-Nachmias και Nachmias λένε:

Όταν οι συμμετέχοντες στην έρευνα πρόκειται να εκτεθούν σε πόνο, φυσικό ή συναισθηματικό τραυματισμό, σε απειλή της προσωπικής τους ησυχίας, σε φυσικό ή ψυχολογικό άγχος, ή όταν καλούνται να χάσουν την αυτονομία τους παροδικά (όπως, για παράδειγμα, σε έρευνα φαρμάκων), η συνειδητή συναίνεση πρέπει να είναι πλήρως εγγυημένη. Οι συμμετέχοντες πρέπει να ξέρουν ότι η συμμετοχή τους είναι εθελοντι-

κή σε κάθε περίπτωση και πρέπει να λάβουν λεπτομερή εξήγηση εκ των προτέρων για τα οφέλη, τα δικαιώματα, τις ζημίες και τους κινδύνους που συνδέονται με τη συμμετοχή τους στο ερευνητικό πρόγραμμα.

(Frankfort-Nachmias και Nachmias, 1992)

Η αρχή της συνειδητής συναίνεσης βασίζεται στο δικαίωμα του ατόμου στην ελευθερία και την αυτοδιάθεσή του. Το να είναι κανείς ελεύθερος ταυτίζεται με το να ζει σε μία δημοκρατία, και, όταν τίθενται απαγορεύσεις και περιορισμοί στην ελευθερία, αυτοί πρέπει να γίνονται δικαιολογημένα και κατόπιν συναινέσεως, ακόμα και σε ερευνητικές διαδικασίες. Η συναίνεση λοιπόν προστατεύει και σέβεται το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης και τοποθετεί μέρος της ευθύνης στον συμμετέχοντα, εάν κάτι δεν πάει καλά στην έρευνα. Μία άλλη πτυχή του δικαιώματος της αυτοδιάθεσης είναι ότι το υποκείμενο έχει το δικαίωμα να αρνηθεί τη συμμετοχή ή να αποσυρθεί μετά την έναρξη της έρευνας (βλ. Frankfort-Nachmias και Nachmias, 1992). Έτσι, η συνειδητή συναίνεση εμπεριέχει και τη συνειδητή άρνηση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.2

Κατευθυντήριες γραμμές για συνειδητή συναίνεση σε λογικά πλαίσια

1. Μια καλή εξήγηση των διαδικασιών που θα ακολουθηθούν και των σκοπών τους.
2. Μια περιγραφή της ταλαιπωρίας και του κινδύνου που μπορεί λογικά να αναμένεται.
3. Μια περιγραφή των ωφελημάτων που μπορεί λογικά να αναμένονται.
4. Αποκάλυψη των κατάλληλων εναλλακτικών διαδικασιών που θα μπορούσαν να ωφελήσουν τους συμμετέχοντες.
5. Μια προσφορά για απάντηση ερωτημάτων σχετικά με τις διαδικασίες.
6. Ενημέρωση ότι το άτομο είναι ελεύθερο να αποσύρει τη συναίνεσή του και να διακόψει τη συμμετοχή του στο πρόγραμμα ανά πάσα στιγμή, χωρίς επιπτώσεις.

Πηγή: Υπουργείο Υγείας, Εκπαίδευσης και Κοινωνικής Πρόνοιας των ΗΠΑ, Institutional Guide to DHEW Policy, 1971

Η συνειδητή συναίνεση έχει οριστεί από τους Diener και Grandall ως «οι διαδικασίες με τις οποίες τα άτομα επιλέγουν εάν θα συμμετέχουν σε μία έρευνα, αφού ενημερωθούν για γεγονότα τα οποία είναι πιθανό να επηρεάσουν τις αποφάσεις τους» (Diener και Grandall, 1978). Αυτός ο ορισμός περιέχει τέσσερα στοιχεία: ικανότητα, εθελοντική διάθεση, πλήρη πληροφόρηση και κατανόηση. Ο όρος «ικανότητα» σημαίνει ότι υπεύθυνα και ώριμα άτομα θα πάρουν τις ορθές αποφάσεις εάν τους δοθούν οι σχετικές πληροφορίες. Οι ερευνητές πρέπει να βεβαιώνονται ότι δεν συμπεριλαμβάνουν άτομα ανίκανα να πάρουν τέτοιες αποφάσεις, είτε λόγω ανωριμότητας είτε λόγω κάποιου ψυχολογικού προβλήματος. Η «εθελον-

ντική διάθεση» απαιτεί να εφαρμόζεται η αρχή της συνειδητής συναίνεσης, και έτσι να επιβεβαιώνεται ότι οι συμμετέχοντες ελεύθερα επιλέγουν να συμμετάσχουν (ή όχι) στην έρευνα, και εγγυάται ότι η έκθεση σε κινδύνους αναλαμβάνεται εν γνώσει τους και εθελοντικά. Αυτό το στοιχείο μπορεί να δημιουργεί προβλήματα, ειδικότερα στον τομέα της ιατρικής έρευνας, όπου απληροφόρητοι ασθενείς χρησιμοποιούνται ως πειραματόζωα. Η «πλήρης πληροφόρηση» απαιτεί η συναίνεση να είναι απολύτως συνειδητή, παρόλο που στην πράξη είναι συχνά αδύνατον στους ερευνητές να πληροφορούν τα υποκείμενα για καθετί, για παράδειγμα κατά τη στατιστική επεξεργασία των δεδομένων και, όπως θα δούμε παρακάτω, στις περιπτώσεις εκείνες που οι ίδιοι οι ερευνητές δεν ξέρουν τα πάντα γύρω από την έρευνα. Σε τέτοιες περιπτώσεις, πρέπει να εφαρμοστεί η στρατηγική της *συνειδητής συναίνεσης σε λογικά πλαίσια*. Ο Πίνακας 2.2 περιγράφει τις κατευθυντήριες γραμμές που χρησιμοποιούνται στις ΗΠΑ και βασίζονται στην ιδέα της συνειδητής συναίνεσης σε λογικά πλαίσια². Η «κατανόηση» αναφέρεται στο γεγονός ότι οι συμμετέχοντες αντιλαμβάνονται πλήρως τη φύση του ερευνητικού προγράμματος, ακόμα και όταν οι διαδικασίες είναι σύνθετες και περικλείουν κινδύνους. Έχουν γίνει υποδείξεις για να εξασφαλιστεί ότι τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται πλήρως την κατάσταση στην οποία τοποθετούν τους εαυτούς τους, για παράδειγμα, χρησιμοποιώντας υποκείμενα υψηλού μορφωτικού επιπέδου, προσλαμβάνοντας ειδικό σύμβουλο για να εξηγήει τις δυσκολίες ή ενσωματώνοντας στο ερευνητικό σχήμα ένα χρονικό κενό μεταξύ της αίτησης για συμμετοχή και της ώρας της απόφασης. Εάν αυτά τα τέσσερα στοιχεία είναι παρόντα, οι ερευνητές μπορούν να είναι βέβαιοι ότι τα δικαιώματα των υποκειμένων θα έχουν τύχει του κατάλληλου σεβασμού. Πάντως, όπως σημειώνουν οι Frankfort-Nachmias και Nachmias:

Η αρχή της συναίνεσης έπειτα από πληροφόρηση δεν θα έπρεπε [...] να καταστεί απόλυτη προϋπόθεση για κάθε είδους κοινωνική έρευνα. Παρόλο που συνήθως είναι επιθυμητή, δεν είναι απόλυτα απαραίτητη σε μελέτες που δεν εμπεριέχουν κίνδυνο. Όσο πιο σοβαρός είναι ο κίνδυνος για τους συμμετέχοντες σε μια έρευνα τόσο μεγαλύτερη γίνεται η υποχρέωση να υπάρξει συνειδητή συναίνεση.

(Frankfort-Nachmias και Nachmias, 1992)

Πρέπει επίσης να θυμόμαστε ότι υπάρχουν μερικές ερευνητικές μέθοδοι όπου είναι αδύνατο να ζητηθεί η συνειδητή συναίνεση. Η συγκαλυμμένη παρατήρηση, για παράδειγμα, όπως χρησιμοποιήθηκε στη μελέτη του Patrick για μια συμμορία στη Γλασκόβη (Κεφάλαιο 9), ή οι πειραματικές τεχνικές που χρησιμοποιούν την εξαπάτηση, όπως στα πειράματα του Milgram για την υπακοή στην εξουσία (Κεφάλαιο 21), αποκλείουν από τη φύση τους αυτήν τη δυνατότητα. Και βεβαίως, μπορεί να υπάρχουν περιπτώσεις που δημιουργούνται προβλήματα ακόμα και όταν η συναίνεση έχει εξασφαλιστεί. Ο Burgess (1989a), για παράδειγμα, αναφέρει τη δική του έρευνα, στην οποία οι δάσκαλοι είχαν ενημερωθεί για τη διεξαγωγή κάποιας έρευνας, αλλά για την οποία δεν ήταν δυνατόν να καθοριστεί επακριβώς τι είδους δεδομένα θα συγκεντρώ-

νονταν και πώς θα χρησιμοποιούνταν. Σ' αυτήν τη συγκεκριμένη περίπτωση θα μπορούσε να λεχθεί ότι τα άτομα δεν ήταν πλήρως ενημερωμένα, ότι η συναίνεση δεν παρασχέθηκε και ότι ο ιδιωτικός χώρος παραβιάστηκε. Ως γενικός κανόνας, πάντως, η συνειδητή συναίνεση είναι μια σημαντική αρχή και το γεγονός ότι οι ηθικοί φιλόσοφοι έχουν συμμετάσχει στον επιστημονικό διάλογο που προκάλεσε η έννοια αυτή αποτελεί μαρτυρία για τη σοβαρότητα με την οποία αντιμετωπίζεται (Soble, 1978). Η αρχή αυτή θα θεμελιώσει μια άρρητη σχέση συμβολαίου μεταξύ του ερευνητή και του ερευνημένου και θα λειτουργήσει ως βάση για τις δεοντολογικές θεωρήσεις που θα οικοδομηθούν στη συνέχεια.

Από τα σχόλια και τις αναφορές μας στο θέμα της συνειδητής συναίνεσης, ίσως φαίνεται ότι προϋποθέτουμε την ύπαρξη σχέσεων μεταξύ συναδέλφων –ερευνητή και εκπαιδευτικών, για παράδειγμα, ή ερευνητή καθηγητή και μεταπτυχιακών φοιτητών– και αυτή η υπόθεση φαίνεται να διέπει πολλές από τις συζητήσεις δεοντολογικής φύσης στην ερευνητική βιβλιογραφία γενικότερα. Οι αναγνώστες έχουν υπόψη τους όμως ότι η εκπαιδευτική έρευνα σε μεγάλο βαθμό αφορά παιδιά τα οποία δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι συνεργάζονται επί ίσοις όροις με τον ερευνητή και είναι σημαντικό να το έχουμε αυτό υπόψη μας σε όλες τις φάσεις της ερευνητικής διαδικασίας, συμπεριλαμβανομένου και του σημείου στο οποίο επιζητείται η συνειδητή συναίνεση. Σε σχέση μ' αυτό, αναφερόμαστε στη σημαντική εργασία των Fine και Sandstrom (1988), των οποίων οι εθνογραφικές μελέτες και μελέτες συμμετοχικής παρατήρησης σε παιδιά και νέους εστιάζονται, μεταξύ των άλλων, σ' αυτή την ασυμμετρία που συνδέεται με το πρόβλημα της εξασφάλισης συνειδητής συναίνεσης από τους νέους ερευνημένους και της εξήγησης της έρευνας κατά τρόπο αντιληπτό. Ως βασική αρχή, υποστηρίζουν ότι, ενώ είναι επιθυμητό να μειώνεται η διαφορά ισχύος μεταξύ παιδιών και ενηλίκων ερευνητών, η διαφορά θα παραμένει και η εξάλειψή της ίσως δεν ενδεικνύεται δεοντολογικά.

Είναι μάλλον χρήσιμο για τους αναγνώστες να αναφερθούμε συνοπτικά σε άλλες πτυχές του προβλήματος της συνειδητής συναίνεσης (ή άρνησης) σε σχέση με μικρά ή πολύ μικρά παιδιά. Η επιδίωξη της συνειδητής συναίνεσης σε σχέση με μικρά παιδιά εμπεριέχει δύο στάδια. Κατ' αρχάς, οι ερευνητές ενημερώνουν και ζητούν την άδεια από τους ενήλικους που είναι υπεύθυνοι για τα μελλοντικά υποκείμενα της έρευνας και, στη συνέχεια, προσεγγίζουν τα ίδια τα παιδιά. Οι ενήλικοι μπορεί, π.χ., να είναι γονείς, δάσκαλοι, επιμελητές ή ψυχίατροι, επικεφαλής οργανώσεων νέων ή προπονητές ομάδων, ανάλογα με το πλαίσιο της έρευνας. Ο στόχος της έρευνας θα εξηγηθεί, θα απαντηθούν ερωτήσεις και θα ζητηθεί η άδεια για το επόμενο στάδιο. Αντιρρήσεις για οποιονδήποτε λόγο θα γίνουν σεβαστές. Η εξασφάλιση της έγκρισης από τους συγγενείς μπορεί να είναι δυσκολότερη απ' ό,τι από τα ίδια τα παιδιά, αλλά σε μία περίοδο αυξανόμενης ευαισθητοποίησης για την ευημερία των παιδιών, είναι απαραίτητο οι ερευνητές να εξασφαλίσουν αυτή την έγκριση. Θα ήταν χρήσιμο, στην αναζήτηση της συναίνεσης των παιδιών, οι ερευνητές να έχουν υπόψη τους τα σχόλια που παρατίθενται στη συνέχεια.

Ενώ η άδεια και η συνεργασία των παιδιών παρέχεται αυτομάτως όταν η έρευνα είναι ποσοτική (ένα παιδί δεν μπορεί εν αγνοία του να συμπληρώσει ένα απλό ερωτηματολόγιο), η σημασία της συνειδητής συναίνεσης στην ποιοτική έρευνα δεν αναγνωρίζεται πάντα. Στη συμμετοχική παρατήρηση, για παράδειγμα, οι Fine και Sandstrom υποστηρίζουν ότι οι ερευνητές πρέπει να δίνουν πιστευτή και λογική εξήγηση των ερευνητικών τους προθέσεων, ειδικά σε περιπτώσεις που οι ίδιοι έχουν λίγη εξουσία, και ότι πρέπει να δοθεί μία πραγματική δυνατότητα στα παιδιά να μπορούν να πουν ότι δεν θέλουν να συμμετάσχουν. Οι συγγραφείς συμβουλεύουν ότι, όταν τα υποκείμενα αρνούνται, δεν πρέπει να ερωτώνται, οι πράξεις τους δεν πρέπει να καταγράφονται και δεν πρέπει να περιλαμβάνονται σε κανένα βιβλίο ή άρθρο (ούτε με ψευδώνυμο). Σε περιπτώσεις που αποτελούν μέρος μιας ομάδας, μπορούν να συμπεριληφθούν ως μέρος μιας συλλογικής οντότητας. Οι Fine και Sandstrom θεωρούν ότι τέτοιες αρνήσεις είναι μερικές φορές αποτέλεσμα δυσπιστίας προς τον ερευνητή. Εισηγούνται ότι, αργότερα, όταν ο ερευνητής θα έχει καταφέρει να δημιουργήσει στενότερη επικοινωνία με την ομάδα, αυτοί που αρχικώς αρνήθηκαν μπορεί να προσεγγιστούν ξανά, ίσως ιδιωτικά.

Δύο ειδικότερες ομάδες παιδιών απαιτούν ιδιαίτερη μνεία: τα πολύ μικρά παιδιά και αυτά που δεν μπορούν να πάρουν αποφάσεις. Οι ερευνητές που πρόκειται να εργαστούν με παιδιά προσχολικής ηλικίας ή νήπια μπορούν να ξεχάσουν την ιδέα της συνειδητής συναίνεσης από τα μελλοντικά υποκείμενά τους, λόγω της ηλικίας τους, αλλά οι Fine και Sandstrom θα έκαναν διαφορετικές υποδείξεις. Παρόλο που τα παιδιά δεν θα καταλάβαιναν ούτε τι είναι η έρευνα, οι συγγραφείς συμβουλεύουν ότι θα έπρεπε να δοθούν κάποιες εξηγήσεις στα παιδιά. Για παράδειγμα, η εξήγηση ότι ένας ενήλικος θα παίζει μαζί τους και θα τα παρακολουθεί θα μπορούσε να είναι αρκετή για να δώσει το μέτρο της συνειδητής συναίνεσης των μικρών παιδιών. Όπως παρατηρούν οι Fine και Sandstrom:

Η άποψή μας είναι ότι πρέπει να λέγονται όσο το δυνατόν περισσότερα στα παιδιά, ακόμα και αν μερικά από αυτά δεν μπορούν να καταλάβουν την πλήρη εξήγηση. Η ηλικία τους δεν πρέπει να μειώνει τα δικαιώματά τους, παρόλο που το επίπεδο της κατανόησής τους πρέπει να λαμβάνεται υπόψη στις εξηγήσεις που τους δίνονται.

(Fine και Sandstrom, 1988)

Η δεύτερη ομάδα αποτελείται από αυτά τα παιδιά που πρόκειται να χρησιμοποιηθούν σε ένα ερευνητικό πρόγραμμα και που δεν πληρούν το κριτήριο της «ικανότητας» των Diener και Crandall (1978) (μια ομάδα ψυχολογικά προβληματικών παιδιών, για παράδειγμα – εδώ τίθεται το ζήτημα της «υπεράσπισης»). Σε τέτοιες περιπτώσεις μπορεί να υπάρχουν ειδικές οδηγίες χειρισμών από τις Τοπικές Εκπαιδευτικές Αρχές. Σε περίπτωση που δεν υπάρχουν, οι απαιτήσεις της συνειδητής συναίνεσης μπορούν να καλυφθούν ζητώντας την άδεια των διευθυντών που ενεργούν ως γονείς (*in loco parentis*) ή που έχουν τη συγκατάθεση των γονέων για την παροχή της συνειδητής συναίνεσης.

Δύο τελικά σημεία προσοχής: Πρώτον, όταν σχεδιάζεται ένα ακραίο είδος έρευνας, οι γονείς πρέπει να είναι πλήρως ενημερωμένοι εκ των προτέρων και η συνειδητή συναίνεσή τους πρέπει να έχει ληφθεί και, δεύτερον, οποιαδήποτε κι αν είναι η φύση της έρευνας και οποιοσδήποτε αν εμπλέκεται, εάν ένα παιδί δείξει σημάδια άγχους ή καταπίεσης, η έρευνα πρέπει να σταματά αμέσως. Για μια περαιτέρω συζήτηση αναφορικά με την ιδιαίτερη φροντίδα που πρέπει να επιδειχθεί όταν εργαζόμαστε με παιδιά, παραπέμπουμε τον αναγνώστη στις εργασίες των Greig και Taylor (1998), Holmes (1998) και τέλος στις εργασίες των Graue και Walsh (1998).

ΠΡΟΣΒΑΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΔΟΧΗ

Η σπουδαιότητα της αρχής της συνειδητής συναίνεσης γίνεται εμφανής στο αρχικό στάδιο του ερευνητικού προγράμματος, που αφορά την πρόσβαση στο ίδρυμα ή τον οργανισμό όπου πρόκειται να διεξαχθεί η έρευνα και την αποδοχή του προγράμματος από αυτούς των οποίων απαιτείται η άδεια πριν από την έναρξη των εργασιών. Υπογραμμίζουμε στο σημείο αυτό τη φάση της πρόσβασης και της αποδοχής ειδικότερα, επειδή προσφέρει την καλύτερη ευκαιρία στους ερευνητές να παρουσιάσουν τα πιστοποιητικά τους ως σοβαροί ερευνητές και να εδραιώσουν τη δεοντολογική τους στάση σε σχέση με την προτεινόμενη έρευνα.

Οι ερευνητές δεν μπορούν να θεωρούν την πρόσβαση σε ένα νηπιαγωγείο, σχολείο, κολλέγιο ή εργοστάσιο ως δικαίωμά τους. Πρέπει να αποδείξουν ότι είναι άξιοι, ως ερευνητές και ως άνθρωποι, για να τους δοθούν οι αναγκαίες διευκολύνσεις για τη διεξαγωγή της έρευνας. Η συμβουλή του Bell (1987) είναι ιδιαίτερα επίκαιρη σε σχέση με το θέμα:

Η άδεια για διεξαγωγή έρευνας πρέπει πάντα να ζητείται σε πρώιμο στάδιο. Μόλις έχετε συμφωνήσει στο περίγραμμα ενός προγράμματος και έχετε διαβάσει αρκετά για να πειστείτε ότι το θέμα είναι εφικτό, είναι καλό να κάνετε μία επίσημη γραπτή προσέγγιση στα άτομα ή τον σχετικό οργανισμό, σκιαγραφώντας τα σχέδιά σας. Να είστε έντιμοι. Εάν διενεργείτε μία έρευνα που συνδέεται με ένα μάθημα για την απόκτηση διπλώματος ή πτυχίου, να το δηλώνετε. Εάν αισθάνεστε ότι η μελέτη πιθανώς θα αποκομίσει χρήσιμες και ενδιαφέρουσες πληροφορίες, σημειώστε το γεγονός - αλλά να είστε προσεκτικοί και να μην υπερτονίσετε τις αρετές της έρευνας.

(Bell, 1987: 42)

Η πρώτη φάση επομένως απαιτεί την επίσημη άδεια, ώστε να αναληφθεί η έρευνα στη συγκεκριμένη κοινότητα. Αυτό σημαίνει επαφή προσωπική ή γραπτή με έναν αξιωματούχο των Τοπικών Εκπαιδευτικών Αρχών ή τον πρόεδρο του σχολικού συμβουλίου, εάν κάποιος πρόκειται να εργαστεί σε σχολείο, καθώς και με το διευθυντή του σχολείου. Σε δεύτερη φάση, σημαντικά πρόσωπα που θα είναι υπεύθυνα ή θα βοηθήσουν στην οργάνωση και διεξαγωγή της έρευνας πρέπει επίσης να προσεγγιστούν, για παράδειγμα ο υποδιευθυντής, οι

παλιοι καθηγητές και σίγουρα ο δάσκαλος της τάξης, εάν πρόκειται να χρησιμοποιηθούν παι-
δια στην έρευνα. Εφόσον η έρευνα είναι πιθανό να διαταράξει και να ενοχλήσει τη διεξαγω-
γη των μαθημάτων, πρέπει να υπάρχουν εγκάρδιες σχέσεις του ερευνητή με το δάσκαλο.
Εαν η έρευνα περιλαμβάνει δασκάλους ως συμμετέχοντες, οι προτάσεις πρέπει να εισα-
χθούν σε συνεδρίαση του προσωπικού και να γίνει η σχετική συζήτηση. Όταν η έρευνα πρό-
κειται να διεξαχθεί σε άλλο είδους ίδρυμα (π.χ. σε κέντρο νεότητας ή κρατητήριο), οι αρχές
της προσέγγισης θα είναι ίδιες, παρόλο που η οργανωτική δομή θα είναι διαφορετική.

Η καλή θέληση και η επίτευξη συνεργασίας είναι ιδιαίτερα σημαντικά ζητήματα, όταν η
προτεινόμενη έρευνα εκτείνεται σε μακρότερη χρονική περίοδο: μέρες, ίσως, σε μία εθνο-
γραφική έρευνα, μήνες (ή και χρόνια!), όταν διεξάγεται διαχρονική έρευνα. Η πρόσβαση δεν
παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα όταν, για παράδειγμα, απαιτείται από τους συμμετέχο-
ντες να διαθέσουν για μία φορά μισή ώρα από το χρόνο τους ή όταν ο ερευνητής είναι μέλος
του οργανισμού στον οποίο διεξάγεται η έρευνα, παρόλο που στην τελευταία περίπτωση
δεν είναι σωστό να θεωρείται η συνεργασία δεδομένη. Όταν οι διαδικασίες της έρευνας
είναι εκτενείς και σύνθετες ή όταν ο σχεδιασμός είναι εξελικτικός ή διαχρονικός ή όταν οι
ερευνητές δεν εδρεύουν στην επιλεγμένη κοινότητα, τα προβλήματα της πρόσβασης είναι
ποιο σύνθετα και απαιτούν μεγαλύτερη προετοιμασία. Ο Πίνακας 2.3 δίνει μία γεύση από τα
είδη των προβλημάτων που μπορεί να εμφανιστούν σε σχέση με τη δυνατότητα πρόσβασης
(Foster, 1989).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.3

Στενές επαφές ερευνητικού τύπου

Η πρώτη μου είσοδος στην αίθουσα του προσωπικού στο κολέγιο αποτέλεσε αφορμή για ανακάτεμα και μετακί-
νηση βιβλίων και καθισμάτων, ώστε να μου δοθεί μία βολική θέση, ενώ ο υπεύθυνος μου μιλούσε όρθιος. Με την
παροδο της ώρας, η παρουσία μου ήταν σχεδόν δεδομένη, και αργότερα, όταν τα γεγονότα απειλούσαν την
ασφάλεια των υπευθύνων, εγώ αγνοήθηκα. Κανένας δεν ρώτησε πώς μπορούσε να με βοηθήσει και οι ερωτή-
σεις μου συνοδεύτηκαν από βιαστικές απαντήσεις και συγκεχυμένα βλέμματα, που ακολουθούνταν από την
αμεση εξαφάνιση των ατόμων που με ενδιέφεραν, κουβαλώντας μία στοιβα χαρτιά. Έμαθα να μην κάνω πολλές
ερωτήσεις. Ατυχώς, όταν τα άτομα νιώθουν ανασφαλή, όταν ο κόσμος τους απειλείται με αλλαγές που είναι
πέραν του ελέγχου τους, συνήθως αντιδρούν με απρόβλεπτο τρόπο σε άτομα των οποίων ο ρόλος δεν είναι
σαφής και ο ρόλος του ερευνητή είναι σπάνια κατανοητός γι' αυτούς που δεν ασχολούνται με την έρευνα.

Πηγή: Foster, 1989

Εχοντας εντοπίσει τα επίσημα και σημαντικά άτομα των οποίων η άδεια πρέπει να ζητη-
θεί, και πριν τους συναντήσουν, οι ερευνητές πρέπει να ξεκαθαρίσουν στο μυαλό τους την

ακριβή φύση και το σκοπό της έρευνας. Κατ' αυτό τον τρόπο, οι ερευνητές θα μπορούσαν, για παράδειγμα, να εντοπίσουν τους στόχους της έρευνας, τις πρακτικές της εφαρμογές, αν υπάρχουν, το σχεδιασμό, τις μεθόδους και τις διαδικασίες που θα χρησιμοποιηθούν, τη φύση και το μέγεθος των δειγμάτων ή των ομάδων, ποια τεστ θα διεξαχθούν και πώς, ποιες δραστηριότητες πρέπει να παρατηρηθούν, από ποια υποκείμενα πρέπει να ληφθεί συνέντευξη, τις ανάγκες της παρατήρησης, το χρόνο που απαιτείται, το βαθμό της ενόχλησης που προβλέπεται, τις ρυθμίσεις για την εγγύηση του απορρήτου των δεδομένων (εάν είναι απαραίτητο), το ρόλο της ανατροφοδότησης και τον τρόπο με τον οποίο τα ευρήματα θα δημοσιοποιηθούν, το συνολικό χρονοδιάγραμμα εντός του οποίου θα διεξαχθεί η έρευνα και, τέλος, εάν θα χρειαστεί βοήθεια στην οργάνωση και τη διεξαγωγή της έρευνας.

Με αυτόν τον προγραμματισμό και την πρόβλεψη, και οι ερευνητές και τα ιδρύματα θα έχουν μία καλή ιδέα των απαιτήσεων από τα υποκείμενα (παιδιά ή δασκάλους) και τους οργανισμούς. Είναι επίσης μία καλή ευκαιρία να προβλεφθούν και να επιλυθούν πιθανά προβλήματα, και ειδικότερα πρακτικά προβλήματα. Ένα μακροσκελές και περίπλοκο ερωτηματολόγιο, για παράδειγμα, μπορεί να απαιτεί υπερβολική προσπάθεια κατανόησης και προσοχής σε μία τάξη δεκατριάχρονων, ή ένας σχετικά άπειρος δάσκαλος θα μπορούσε να αισθανθεί απειλούμενος από την παρατεινόμενη εξαντλητική έρευνα. Αφού ταξινομηθούν και ξεκαθαριστούν αυτού του είδους οι πληροφορίες, οι ερευνητές θα είναι σε θέση να συζητήσουν τα προτεινόμενα σχέδιά τους με έναν ενημερωμένο, ανοικτό και ευθύ τρόπο (παρότι δεν είναι πάντα πολύ ανοικτός, όπως θα δούμε) και έτσι θα αποκτήσουν πρόσβαση, αποδοχή και υποστήριξη. Πρέπει να θυμόμαστε ότι οι φιλοξενούντες θα έχουν κάποια άποψη για τους ερευνητές και τις προθέσεις τους και ότι αυτή πρέπει να είναι θετική. Οι ερευνητές μπορούν να επηρεάσουν καλύτερα αυτές τις απόψεις παρουσιάζοντας τους εαυτούς τους ως ικανούς, έμπιστους και ευπροσάρμοστους.

Αφού συλλεχθούν αυτές οι προκαταρκτικές πληροφορίες, οι ερευνητές είναι απολύτως έτοιμοι για το επόμενο στάδιο: την πραγματική προσωπική επαφή, ίσως έπειτα από ένα εισαγωγικό γράμμα, με τους κατάλληλους ανθρώπους στον οργανισμό, με σκοπό τη διαπραγμάτευση της πρόσβασης. Εάν η έρευνα σχετίζεται με κάποιο κολέγιο, θα έχουν την υποστήριξη του κολεγίου και των επιβλεπόντων καθηγητών. Οι Festinger και Katz (1966) θεωρούν ότι υπάρχει πραγματική οικονομία με το να απευθυνθεί κανείς στην κορυφή της ιεραρχίας του οργανισμού για την απόκτηση συγκατάθεσης και συνεργασίας. Αυτό συμβαίνει ειδικότερα εκεί όπου η δομή είναι σαφώς ιεραρχική και τα κατώτερα επίπεδα εξαρτώνται πάντα από τα ανώτερα. Θεωρούν ότι η φύση της έρευνας αργά ή γρήγορα θα γνωστοποιηθεί στην κορυφή της ιεραρχίας και υπάρχουν περισσότερες ελπίδες για ευνοϊκή απόφαση εάν προσεγγιστούν οι ανώτεροι εξαρχής. Είναι, επίσης, πιθανό οι επικεφαλής να είναι πιο ανοιχτόμυαλοι από τους κατωτέρους, οι οποίοι, λόγω της ανασφάλειάς τους, μπορεί να είναι λιγότερο συνεργάσιμοι. Οι συγγραφείς επίσης τάσσονται κατά της χρήσης των ευκολότερων διαδικασιών πρόσβασης στον οργανισμό κατά την προσπάθεια εξασφάλισης άδειας. Οι ερευνητές

θα μπορούσαν ίσως να προσπαθήσουν να έρθουν ως σύμμαχοι ατόμων ή ομάδων με ειδικά συμφέροντα, που βλέπουν την έρευνα ως μέσο για την επίτευξη του σκοπού τους. Όπως το θέτουν οι Festinger και Katz: «Ο στόχος του ερευνητή πρέπει να είναι να επιληφθεί της κατάστασης για το κοινό συμφέρον όλων των ομάδων, και τα ευρημάτα του να είναι εξίσου διαθέσιμα σε όλα τα άτομα και τις ομάδες» (Festinger και Katz, 1966). Οι ερευνητές πρέπει επομένως να επιδιώξουν την πλατύτερη δυνατή βάση υποστήριξης. Άλλα πιθανά προβλήματα μπορεί να παρακαμφθούν με τη χρήση αποδεκτών διόδων επικοινωνίας στο ίδρυμα ή τον οργανισμό. Σε ένα σχολείο, για παράδειγμα, αυτό μπορεί να είναι η συνέλευση των καθηγητών. Όπως σημειώνουν σχετικά οι Festinger και Katz: «Εάν η πληροφόρηση είναι περιορισμένη σε ένα συγκεκριμένο κανάλι επικοινωνίας, η μελέτη μπορεί να θεωρηθεί ότι ταυτίζεται με τα συμφέροντα που σχετίζονται μ' αυτό» (Festinger και Katz, 1966).

Μετά την πρώτη επαφή, θα υπάρξει η διαδικασία της διαπραγμάτευσης. Σ' αυτό το σημείο, οι ερευνητές θα δώσουν όσες πληροφορίες χρειάζονται για τους σκοπούς, τη φύση και τις διαδικασίες της έρευνας. Αυτό είναι πολύ σημαντικό: Πληροφορίες που μπορούν να προϊδεάσουν για τα αποτελέσματα της έρευνας δεν πρέπει να δοθούν. Οι Aronson και Carlsmith (1969), για παράδειγμα, σημειώνουν ότι δεν μπορούν να φανταστούν ερευνητές που μελετούν τις επιδράσεις μιας ομάδας πίεσης για το θέμα της συμμόρφωσης να αναγγέλλουν τις προθέσεις τους εκ των προτέρων. Εξάλλου, οι ερευνητές μπορούν να βρεθούν σε δύσκολη θέση εάν φτάσουν στο άλλο άκρο και διατηρούν μία «συνωμοσία σιωπής», διότι, όπως σημειώνουν οι Festinger και Katz, τέτοια στάση είναι δύσκολο να κρατηθεί εάν η έρευνα είναι εκτεταμένη και διαρκεί αρκετές μέρες ή εβδομάδες. Όπως λένε σχετικά: «Μια προσπάθεια να διατηρηθεί η μυστικότητα απλώς αυξάνει τη διάδοση και την ενίσχυση των φημών» (Festinger και Katz, 1966). Εάν οι ερευνητές δεν θέλουν να γνωρίζουν πάρα πολλά οι φιλοξενούντες και/ή τα υποκείμενα της έρευνας για τις υποθέσεις και τους σκοπούς τους, τότε ένας απλός τρόπος είναι να παρουσιάσουν ένα σαφές κείμενο σε γενικό επίπεδο, με ένα ή δύο παραδείγματα ερωτημάτων που δεν είναι καθοριστικά για τη μελέτη ως σύνολο. Μια και οι περισσότερες έρευνες εμπεριέχουν κάποιους κινδύνους, ειδικότερα όσον αφορά τις έρευνες πεδίου, και εφόσον η παρουσία ενός παρατηρητή που εξετάζει εξονυχιστικά διάφορες όψεις της ζωής της κοινότητας ή του σχολείου μπορεί να μην είναι απόλυτα ευπρόσδεκτη απ' όλη την ομάδα, οι ερευνητές πρέπει σε κάθε περίπτωση να επιδεικνύουν μία ευαισθησία ως προς την αναγνώριση της θέσης των φιλοξενούντων και των υποκειμένων τους και να καθησυχάζουν όλους όσοι αισθάνονται απειλούμενοι από την έρευνα. Αυτή η διαβεβαίωση μπορεί να πάρει τη μορφή μιας δήλωσης των συνθηκών και εγγυήσεων που δίνονται από τους ερευνητές στη φάση της διαπραγμάτευσης. Ο Πίνακας 2.4 περιέχει τις συνθήκες που τέθηκαν από ένα φοιτητή του Ανοικτού Πανεπιστημίου για ένα ερευνητικό πρόγραμμα σε σχολείο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.4**Συνθήκες και εγγυήσεις που προσφέρονται για ένα ερευνητικό πρόγραμμα σε σχολείο**

1. Πρέπει να προσφέρεται η δυνατότητα σε όλους τους συμμετέχοντες να παραμείνουν ανώνυμοι.
2. Όλες οι πληροφορίες πρέπει να χρησιμοποιηθούν με την αυστηρότερη εμπιστευτικότητα.
3. Οι ερωτώμενοι πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να επαληθεύουν τις απαντήσεις τους, όταν η έρευνα βρίσκεται σε εξέλιξη.
4. Οι συμμετέχοντες πρέπει να λάβουν ένα αντίγραφο της τελικής έκθεσης.
5. Η έρευνα θα αξιολογηθεί από το Ανοικτό Πανεπιστήμιο μόνο για το σκοπό των εξετάσεων, αλλά, εάν το ερώτημα της δημοσίευσης τεθεί αργότερα, πρέπει να ζητηθεί άδεια από τους συμμετέχοντες.
6. Η έρευνα θα επιχειρήσει να εξετάσει την πρακτική της εκπαιδευτικής διοίκησης. Ελπίζουμε ότι η τελική αναφορά θα είναι ωφέλιμη στο σχολείο και σ' αυτούς που συμμετέχουν.

Πηγή: Bell, 1991

Καταλήγοντας, υπενθυμίζουμε στους νέους ερευνητές ειδικότερα ότι θα υπάρξουν φορές που οι δεοντολογικές ανησυχίες θα επηρεάζουν την εργασία τους και θα σχετίζονται περισσότερο με το στάδιο της πρόσβασης και της αποδοχής, κατά το οποίο η καταλληλότητα του θέματος, ο σχεδιασμός, οι μέθοδοι, οι εγγυήσεις εμπιστευτικότητας, η ανάλυση και η δημοσιοποίηση των ευρημάτων πρέπει να γίνουν αντικείμενο διαπραγμάτευσης με ειλικρίνεια, ευαισθησία, εντιμότητα, ακρίβεια και επιστημονική αμεροληψία. Όπως αναφέραμε πιο πάνω, δεν υπάρχουν αυστηροί κανόνες σ' αυτό το θέμα. Είναι ένα ζήτημα που διαμορφώνεται κάθε φορά σε συνδυασμό με την προσωπική στάση του καθενός. Αυτή θα καθορίσει τι είναι αποδεκτό και τι όχι. Οι Hitchcock και Hughes (1989) αναφέρουν σχετικά:

Οι ατομικές συνθήκες είναι ο τελικός ρυθμιστής. Είναι καλύτερα, στο βαθμό που είναι δυνατόν ο δάσκαλος να συζητά την έρευνα με όλα τα εμπλεκόμενα μέρη. Σε άλλες περιπτώσεις, είναι καλύτερο για το δάσκαλο να αναπτύξει μία έρευνα-πilotο και να αποκαλύψει εκ των προτέρων μερικά από τα προβλήματα της κανονικής έρευνας. Εάν φανεί ότι η έρευνα πρόκειται να έρθει σε σύγκρουση με την πολιτική του σχολείου, με το προφίλ της διοίκησης ή με ατομικές προσωπικότητες, είναι καλύτερο να αντιμετωπιστούν τα θέματα κατά πρόσωπο, να συσχεφθούν τα σχετικά μέρη και να γίνει ανασχεδιασμός της έρευνας, όπου είναι δυνατόν ή απαραίτητο.

(Hitchcock και Hughes, 1989: 198)

Όπου δεν είναι δυνατόν να γίνει έρευνα-πilotο, ίσως είναι δυνατόν να οργανωθούν μία ή δύο σχετικές διερευνήσεις, για να εκτιμηθούν πιθανά προβλήματα ή κίνδυνοι. Εν είδει σύνοψης, παραθέτουμε τον Πίνακα 2.5.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.5

Λίστα διαπραγμάτευσης για απόκτηση πρόσβασης

1. Καθαρές επίσημες δίοδοι με επίσημη αίτηση άδειας για διεξαγωγή της έρευνας μόλις υπάρξει ένα συμφωνημένο περίγραμμα του προγράμματος. Μερικές τοπικές εκπαιδευτικές αρχές επιμένουν ότι οι αιτήσεις για διεξαγωγή έρευνας πρέπει να περνούν από το γραφείο της διοίκησής τους. Ελέγξτε τι απαιτείται στην περιοχή σας.
2. Μιλήστε με τους ανθρώπους που πρόκειται να τους ζητήσετε να συνεργαστούν. Το να πάρετε την άδεια των τοπικών εκπαιδευτικών αρχών και του διευθυντή είναι μία αναγκαία προϋπόθεση, αλλά πρέπει να έχετε την υποστήριξη και των ανθρώπων από τους οποίους θα ζητήσετε να δώσουν συνεντεύξεις ή να συμπληρώσουν ερωτηματολόγια.
3. Υποβάλετε το περίγραμμα του προγράμματος στο διευθυντή, εάν διεξάγετε έρευνα στο δικό σας ή σε ένα άλλο εκπαιδευτικό ίδρυμα. Κάνετε μια λίστα των ανθρώπων από τους οποίους θα θέλατε να πάρετε συνέντευξη ή στους οποίους θα θέλατε να στείλετε ερωτηματολόγια και δηλώστε τους όρους υπό τους οποίους θα διεξαχθεί η μελέτη.
4. Αποφασίστε τι εννοείτε με την ανωνυμία και την εμπιστευτικότητα. Θυμηθείτε ότι αν αναφέρεστε στον υπεύθυνο για το μάθημα των Αγγλικών και υπάρχει μόνον ένας υπεύθυνος για τα Αγγλικά στο σχολείο, το συγκεκριμένο πρόσωπο αναγνωρίζεται αμέσως.
5. Αποφασίστε εάν οι συμμετέχοντες θα λάβουν αντίγραφο της έκθεσης και / ή αν θα δουν πρόχειρες εκδόσεις ή μεταγραμμένες συνεντεύξεις. Αυτό έχει το κόστος του και τις απαιτήσεις του σε χρόνο. Σκεφτείτε προσεκτικά πριν δώσετε υποσχέσεις.
6. Πληροφορήστε τους συμμετέχοντες τι πρόκειται να γίνει με τις πληροφορίες που παρέχουν. Θα τα δείτε εσείς και ο εξεταστής μόνον; Θα τα δει ο διευθυντής, οι τοπικές εκπαιδευτικές αρχές κ.λπ.;
7. Προετοιμάστε μια περίληψη των προθέσεών σας και των συνθηκών υπό τις οποίες θα διεξαχθεί η μελέτη, την οποία θα μοιράσετε στους συμμετέχοντες. Ακόμα και αν εξηγήσετε το σκοπό, τις συνθήκες και τις εγγυήσεις της έρευνας, οι συμμετέχοντες μπορεί να τα ξεχάσουν.
8. Να είστε έντιμοι σε ό,τι αφορά το σκοπό και τις συνθήκες της έρευνας. Εάν πείτε ότι μία συνέντευξη θα διαρκέσει δέκα λεπτά, θα είστε αναξιόπιστος εάν διαρκέσει μία ώρα. Εάν διενεργείτε την έρευνα ως μέρος ενός πτυχίου ή διπλώματος, πείτε το.
9. Θυμηθείτε ότι οι άνθρωποι που συμφωνούν να βοηθήσουν σας κάνουν χάρη. Βεβαιωθείτε ότι επιστρέψετε χαρτιά και βιβλία σε καλή κατάσταση και εγκαίρως. Ευχαριστήρια γράμματα πρέπει να σταλούν όσο απασχολημένος και αν είστε.
10. Ποτέ μη θεωρήσετε ότι «όλα θα πάνε καλά» από μόνα τους. Η διαπραγμάτευση της πρόσβασης είναι μια σημαντική φάση στην έρευνά σας. Εάν είστε εσωτερικός ερευνητής, πρέπει να συνεχίσετε να ζείτε με τα λάθη σας, γι' αυτό προσέξτε.

ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Οι κοινωνικοί επιστήμονες έχουν γενικά ευθύνη όχι μόνον απέναντι στο επάγγελμά τους, στην αναζήτηση της γνώσης και της αλήθειας, αλλά και στα υποκείμενα στα οποία βασίζονται για τη δουλειά τους. Οποιαδήποτε κι αν είναι η ειδική φύση της εργασίας τους, οι κοινωνικοί ερευνητές πρέπει να συνυπολογίζουν τις επιδράσεις της έρευνας στους συμμετέχοντες και να συμπεριφέρονται κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να εξασφαλίζουν την ανθρώπινη αξιοπρέπειά τους. Αυτή είναι η δεοντολογική συμπεριφορά. Η δεοντολογία μπορεί να οριστεί ως

ένα ζήτημα πρωταρχικής ευαισθησίας απέναντι στα δικαιώματα των άλλων. Η δεοντολογία περιορίζει τις επιλογές που μπορούμε να κάνουμε κατά την αναζήτηση της αλήθειας. Η δεοντολογία λέει ότι, ενώ η αλήθεια είναι καλή, ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας είναι καλύτερος, ακόμα και αν, σε ακραία περίπτωση, ο σεβασμός της ανθρώπινης φύσης αφήνει σε κάποιον ερωτήματα σχετικά με την ανθρώπινη φύση.

(Cavan, 1977: 810)

Ο Kimmel (1988) έχει επισημάνει ότι, όταν επιχειρούμε να περιγράψουμε δεοντολογικά ζητήματα, είναι σημαντικό να αναγνωρίζουμε ότι η διάκριση μεταξύ δεοντολογικής και αντιδεοντολογικής συμπεριφοράς δεν είναι διχοτομική, παρόλο που ο κανονιστικός κώδικας των συνιστώμενων και απαγορευμένων συμπεριφορών, όπως παρουσιάζεται από τα δεοντολογικά πρότυπα του επαγγέλματος, υπονοεί ότι αυτό ισχύει. Οι απόψεις για το κατά πόσον οι συμπεριφορές συγκρούονται με τις επαγγελματικές αξίες βρίσκονται σε συνεχή αναδιάταξη, η οποία κυμαίνεται από το απολύτως δεοντολογικό μέχρι το απολύτως αντιδεοντολογικό. Το σημείο που πρέπει να διευκρινιστεί είναι ότι οι δεοντολογικές αρχές δεν είναι απόλυτες, παρόλο που ορισμένοι επιμένουν ότι είναι, όπως θα δούμε, αλλά ότι πρέπει να ερμηνεύονται υπό το φως του ερευνητικού πλαισίου και άλλων αξιών που εμπλέκονται.

Αξίζει ίσως σ' αυτό το σημείο να σταθούμε για λίγο και να υπενθυμίσουμε στον εαυτό μας ότι ένα σημαντικό μέρος της έρευνας δεν προκαλεί πόνο ή προσβολή στους συμμετέχοντες, ότι η αξιοπρέπεια δεν υποσκάπτεται αναγκαστικά, ούτε η εμπιστευτικότητα προδίδεται και ότι ο κοινωνικός επιστήμονας μάλλον σπάνια αντιμετωπίζει δισεπίλυτα δεοντολογικά διλήμματα. Πάντως, όταν η έρευνα είναι δεοντολογικά ευαίσθητη, πολλοί παράγοντες πρέπει να λαμβάνονται υπόψη και αυτοί ποικίλλουν από περίπτωση σε περίπτωση. Παραδείγματος χάρη, προτείνουμε μια επιλογή τέτοιων μεταβλητών των οποίων η εκ των προτέρων αντιμετώπιση θα μειώσει ίσως τον αριθμό προβλημάτων που θα αντιμετωπιστούν αργότερα από τον ερευνητή. Έτσι, η ηλικία των ερευνημένων, το κατά πόσον η ουσία της έρευνας αποτελεί ευαίσθητη περιοχή, εάν οι σκοποί της έρευνας είναι υπονομευτικοί (απέναντι σε υποκείμενα, δασκάλους ή θεσμούς): ο βαθμός στον οποίο ο ερευνητής και ο ερευνημένος μπορεί να συνεργαστούν στο σχεδιασμό της έρευνας, το πώς τα δεδομένα θα γίνουν αντικείμενο επεξεργασίας, θα ερμηνευτούν και χρησιμοποιηθούν [και ο Laing (1967: 53) μας

παρουσιάζει μια ενδιαφέρουσα, επιφυλακτική άποψη, αναφορικά με τα δεδομένα όταν γράφει ότι «δεν είναι κάτι το οποίο τόσο πολύ μας δίδεται αλλά κάτι το οποίο εκμαιεύεται από μια διαρκώς ασύλληπτη δεξαμενή γεγονότων. Θα έπρεπε να μιλάμε περισσότερο για "capta" ("κατακτημένα") παρά για "data" ("δεδομένα")»: η δημοσιοποίηση των αποτελεσμάτων και οι εγγυήσεις της εμπιστευτικότητας είναι μερικές από τις παραμέτρους που μπορούν να σχηματίσουν τη βάση μιας –για να χρησιμοποιήσουμε τη φράση των Aronson και Carlsmith– «τυποποίησης δημοκρατικής δεοντολογίας». Οι αναγνώστες θα είναι χωρίς αμφιβολία σε θέση να αναπτύξουν το δικό τους σχήμα από τις ιδέες και τις απόψεις που παρουσιάζονται σ' αυτό το κεφάλαιο, καθώς επίσης και από τις δικές τους εμπειρίες ως ερευνητών.

ΠΗΓΕΣ ΕΝΤΑΣΗΣ

Σημειώσαμε πιο πάνω ότι το ζήτημα της δεοντολογίας στην έρευνα είναι ένα πολύ σύνθετο θέμα. Αυτή η πολυπλοκότητα προκύπτει από πολλές πηγές έντασης. Παρουσιάζουμε δύο από τις σημαντικότερες. Η πρώτη, όπως εκφράζεται από τους Aronson και Carlsmith (1969), είναι η ένταση που υπάρχει μεταξύ δύο ομάδων σχετιζόμενων αξιών που έχει η κοινωνία: της πίστης στην αξία της ελεύθερης επιστημονικής έρευνας για την αναζήτηση της αλήθειας και της γνώσης και της πίστης στην αξιοπρέπεια των ανθρώπων και στα δικαιώματα που πηγάζουν απ' αυτήν. Είναι αυτή η διπολικότητα που αναφέραμε πιο πάνω ως αναλογία κόστους – οφέλους, κατά την οποία «μεγαλύτερη προσοχή πρέπει να δοθεί στους πιθανούς κινδύνους για τις φυσικές, ψυχολογικές, ανθρώπινες και πολιτιστικές αξίες, όπως και στην αξία της ιδιοκτησίας, παρά στην πιθανή συμβολή της έρευνας στη γνώση» (Συμβούλιο Κοινωνικών Επιστημών και Ανθρωπιστικής Έρευνας του Καναδά, 1981), δηλαδή το θέμα της «μη βλάβης» (όπου καμία βλάβη δεν προξενείται στα υποκείμενα). Όταν οι ερευνητές αντιμετωπίζουν αυτό το δίλημμα (και πιθανόν συμβαίνει λιγότερο στην εκπαίδευση απ' ό,τι στην κοινωνική ψυχολογία ή στην ιατρική), θεωρείται γενικώς ότι το επιλύουν αποφεύγοντας την ακραία λύση, δηλαδή της εγκατάλειψης της έρευνας, αφενός, ή της αγνόησης των δικαιωμάτων των υποκειμένων, αφετέρου. Σε κάθε περίπτωση, η ευημερία των υποκειμένων προέχει (παρόλο που αυτό δεν συμβαίνει πάντα, όπως είδαμε), ακόμα κι αν αυτό σημαίνει τον περιορισμό της έρευνας.

Οι ερευνητές δεν πρέπει να ξεχνάνε τις υποχρεώσεις τους προς εκείνους που βοηθούν και πρέπει διαρκώς να βρίσκονται σε ετοιμότητα για εναλλακτικές τεχνικές, εάν τύχει και αυτές που χρησιμοποιούν αποδειχτούν προβληματικές (βλ. την παράγραφο αυτού του κεφαλαίου αναφορικά με τους προσωπικούς κώδικες της δεοντολογικής πρακτικής). Βεβαίως, αυτή η διπολικότητα μεταξύ του ερευνητή και του ερευνώμενου αντικατοπτρίζεται στις αρχές της Αμερικανικής Ψυχολογικής Εταιρείας, η οποία, όπως δείχνουν οι Zechmeister και Shaughnessy (1992), προσπαθεί να ισορροπήσει μεταξύ των δικαιωμάτων των ερευνητών στην αναζήτηση της κατανόησης της ανθρώπινης συμπεριφοράς και των δικαιωμάτων των

ατόμων που συμμετέχουν στην έρευνα. Σε τελική ανάλυση, η απόφαση για τη συνέχιση ενός ερευνητικού προγράμματος έγκειται σε μια υποκειμενική εκτίμηση του κόστους τόσο για τα άτομα όσο και για την κοινωνία.

Η δεύτερη πηγή έντασης σ' αυτό το θέμα δημιουργείται από τις ανταγωνιζόμενες θέσεις της απολυτοκρατίας και του σχετικισμού. Η απόλυτη άποψη ξεκαθαρίζει ότι σαφείς προκαθορισμένες αρχές πρέπει να καθοδηγούν τους ερευνητές στη δουλειά τους, προσδιορίζοντας τι πρέπει και τι δεν πρέπει να γίνει (βλ. Πίνακα 2.6). Εάν είχε τηρηθεί μία απόλυτη στάση, για παράδειγμα, στο Πείραμα της Φυλακής Stanford (βλ. Κεφάλαιο 21), όπου οι ερευνητές μελέτησαν τη διαπροσωπική δυναμική σε μια προσομοίωση φυλακής, αυτό θα σήμαινε ότι το πείραμα δεν θα έπρεπε να είχε διεξαχθεί καθόλου ή ότι θα έπρεπε να είχε τερματιστεί πρόωρα, πριν από την έκτη μέρα. Ο Zimbardo παρουσιάζει τη θέση του περί δεοντολογίας.

Η αναζήτηση εκείνων των συνθηκών που δικαιώνουν πειράματα τα οποία προκαλούν ανθρώπινο πόνο αποτελεί λανθασμένη προσέγγιση για οποιονδήποτε πιστεύει στην απόλυτη δεοντολογική αρχή ότι η ανθρώπινη ζωή είναι ιερή και δεν πρέπει με κανέναν τρόπο να προσβάλλεται φυσικά ή διανοητικά με πειραματικές παρεμβάσεις. Από μία τέτοια θέση είναι επίσης λογικό να υποστηριχτεί ότι καμία έρευνα δεν θα έπρεπε να διεξαχθεί στην ψυχολογία ή στην ιατρική που να παραβιάζει τη βιολογική ή ψυχολογική ακεραιότητα οποιουδήποτε ανθρώπου, άσχετα από τα οφέλη που πιθανώς ή και σίγουρα θα προκύψουν για την κοινωνία γενικότερα.

(Zimbardo, 1984)

Μ' αυτή την απόλυτη αρχή, το Πείραμα της Φυλακής Stanford πρέπει να θεωρηθεί αντιδεοντολογικό, γιατί οι συμμετέχοντες υπέφεραν αρκετά.

Αυτοί, αντίθετα, που κρατούν μία σχετικιστική θέση, θα υποστήριζαν ότι δεν υπάρχουν απόλυτες κατευθυντήριες γραμμές και ότι οι δεοντολογικοί προβληματισμοί ξεκινούν από την ίδια τη φύση της συγκεκριμένης έρευνας που επιδιώκεται κάθε φορά: η κατάσταση προσδιορίζει τη συμπεριφορά. Υπάρχουν μερικές περιπτώσεις, πάντως, στις οποίες ούτε η απολυτοκρατική ούτε η σχετικιστική θέση είναι καθαρή. Γράφοντας για την εφαρμογή της αρχής της συνειδητής συναίνεσης σε σχέση με μελέτες βιογραφιών, ο Plummer λέει:

Και οι δύο πλευρές έχουν αδυναμίες. Εάν, για παράδειγμα, όπως συνήθως επιμένουν οι υποστηρικτές της απόλυτης θέσης, πρέπει να υπάρξει συνειδητή συναίνεση, μπορεί να αφήσει σχετικώς προνομιούχες ομάδες υπο-ερευνημένες (διότι θα αρνηθούν) και μη προνομιούχες ομάδες υπερ-ερευνημένες (δεν έχουν τίποτα να χάσουν και, ελπίζοντας, δέχονται). Εάν η ατομική συνείδηση είναι οδηγός, όπως επιμένουν οι σχετικιστές, η πόρτα είναι ανοικτή για τον ασυνείδητο –ή ακόμα και τον ανήθικο-ερευνητή.

(Plummer, 1983)

Ο ίδιος συγγραφέας θεωρεί ότι οι γενικές κατευθυντήριες γραμμές που τίθενται από επαγγελματικές ενώσεις και αφήνουν στον ερευνητή το περιθώριο για προσωπική δεοντο-

λογική επιλογή, είναι μία λύση του προβλήματος. Ο Raffe και οι συνεργάτες του (1989) έχουν εντοπίσει άλλες πηγές έντασης, που προέκυψαν στην έρευνά τους: αυτές που υπάρχουν μεταξύ διαφορετικών δεοντολογικών αρχών και μεταξύ ομάδων και άλλων ατόμων ή ομάδων. Πριν ασχοληθούμε με τα προβλήματα των δεοντολογικών διλημάτων, θα προσεγγίσουμε μία δύο άλλες απόψεις που αποκαλύπτονται από την εμπειρική έρευνα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.6

Απόλυτες δεοντολογικές αρχές στην κοινωνική έρευνα

Η δεοντολογία περιλαμβάνει προσωπικούς και κοινωνικούς κώδικες συμπεριφοράς οι οποίοι βασίζονται σε ένα σύνολο αρχών που μπορεί να είναι εμφανές και κωδικοποιημένο ή υπονοούμενο και που μπορεί να είναι αφηρημένο και απρόσωπο ή συγκεκριμένο και προσωπικό. Χάριν συντομίας, μπορούμε να πούμε ότι η δεοντολογία μπορεί να κατηγοριοποιηθεί ως «απόλυτη» και «σχετική». Όταν η συμπεριφορά οδηγείται από απόλυτες δεοντολογικές αρχές, αναζητείται μια υψηλής στάθμης ηθική αρχή, αμετάβλητη από τις συνθήκες εφαρμογής της, το χρόνο, τις καταστάσεις, τα άτομα και τη σκοπιμότητα. Τέτοιες δεοντολογικές αρχές δεν αφήνουν κανέναν βαθμό ελευθερίας ώστε οι σκοποί να δικαιώσουν τα μέσα προκειμένου να προκύψουν θετικές συνέπειες, ή να παρακαμφθεί μία αρχή ή να εφαρμοστεί σε αλλαγμένη, υποβαθμισμένη μορφή. Σε ακραίες περιπτώσεις δεν υπάρχουν κανενός είδους ελαφρυντικές συνθήκες που να δικαιολογούν απόκλιση από τον δεοντολογικό κώδικα.

Πηγή: Zimbardo, 1984

ΑΠΟΨΕΙΣ ΠΟΥ ΠΗΓΑΖΟΥΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Όποια δεοντολογική στάση και αν ακολουθήσει κανείς και ό,τι είδους προετοιμασία και αν κάνει, θα υπάρχουν πάντα απρόβλεπτα προβλήματα και δυσκολίες που περιμένουν (Kimmel, 1988). Θα ήταν χρήσιμο για τους αναγνώστες να ανατρέξουμε στη βιβλιογραφία και να αναγνωρίσουμε μερικές από αυτές. Η Baumrind (1964), για παράδειγμα, προειδοποιεί για την πιθανή αποτυχία των ερευνητών να αντιληφθούν την υποχρέωσή τους προς τα υποκείμενα για τις υπηρεσίες τους, ίσως επειδή, όπως υποστηρίζει, η αποστασιοποίηση των ερευνητών από το έργο τους εμποδίζει την αντιμετώπιση των υποκειμένων ως ατόμων. Τέτοιου είδους παράλειψη μπορεί να αποφευχθεί εάν οι πειραματιστές είναι προετοιμασμένοι να δαπανήσουν λίγα λεπτά με τα υποκείμενά τους εκ των υστέρων, προκειμένου να τους ευχαριστήσουν για τη συμμετοχή τους, να απαντήσουν στις ερωτήσεις τους, να τους βεβαιώσουν ότι όλα πήγαν καλά και να μιλήσουν μαζί τους για λίγη ώρα. Εάν η έρευνα υποβάλλει τα υποκείμενα σε μία διαδικασία αποτυχίας, απομόνωσης ή απώλειας της αυτοεκτίμησης, για παράδειγμα, οι ερευνητές πρέπει να βεβαιωθούν ότι τα υποκείμενα δεν αποχωρούν πιο ταπεινωμένα, ανασφαλή και αποξενωμένα απ' ό,τι όταν ήρθαν. Από την οπτική γωνία των

υποκειμένων, οι διαδικασίες που περιλαμβάνουν απώλεια της αξιοπρέπειας, τραυματισμό της αυτοεκτίμησης, ή επιδρούν αρνητικά στις λογικές τους αρχές είναι πιθανόν πιο επικίνδυνες μακροχρόνια και απαιτούν τις πιο προσεκτικά οργανωμένες μεθόδους αποζημίωσης, με κάποιον τρόπο, των υποκειμένων, εάν ο ερευνητής επιλέξει να συνεχίσει χρησιμοποιώντας αυτές τις μεθόδους. Σε ιδιαίτερα ευαίσθητες περιπτώσεις, οι συμμετέχοντες πρέπει να είναι πλήρως ενημερωμένοι για τους κινδύνους σοβαρών μελλοντικών συνεπειών. Υπάρχουν λόγοι να θεωρείται ότι τουλάχιστον μερικά από τα υπάκουα υποκείμενα στα πειράματα του Milgram (1963) (βλ. Κεφάλαιο 21) βγήκαν από την εμπειρία αυτή με χαμηλότερη αυτοεκτίμηση, μια και έπρεπε να ζήσουν με τη διαπίστωση ότι επιθυμούσαν να εξασκήσουν καταστροφική εξουσία σε βαθμό που να προκαλούν υπερβολικό πόνο σε ένα συνάνθρωπό τους (Kelman, 1967). Επομένως, οι ερευνητές πρέπει να χαρακτηρίζονται από συμπάθεια, σεβασμό, ευγνωμοσύνη και κοινή λογική, χωρίς να είναι υπερβολικά διαχυτικοί. Τα υποκείμενα σαφώς έχουν το δικαίωμα να περιμένουν ότι οι ερευνητές με τους οποίους συνεργάζονται φροντίζουν για την ευημερία των συμμετεχόντων. Επιπλέον, οι ευαίσθητες των υποκειμένων πρέπει επίσης να ληφθούν υπόψη όταν ο ερευνητής αποφασίζει να γράψει την αναφορά της έρευνας.

Όπως αναφέρεται στη σχετική βιβλιογραφία, έχουν υπάρξει περιπτώσεις έρευνας κατά τις οποίες ακόμα και έμπειροι ερευνητές ελάχιστα έχουν λάβει υπόψη τους τα συναισθήματα των υποκειμένων στη φάση της σύνταξης της αναφοράς. Μία συναφής και σημαντική περίπτωση είναι η επίσημη αναφορά εκείνων που βοήθησαν στην έρευνα. Αυτό σημαίνει ότι οποιαδήποτε μορφή και αν πάρει η γραπτή αναφορά, δηλαδή είτε είναι έκθεση, άρθρο, κεφάλαιο ή διπλωματική εργασία, και ανεξάρτητα από το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνεται, οι συγγραφείς πρέπει να αναγνωρίσουν και να ευχαριστήσουν όλους όσοι βοήθησαν στην έρευνα, ακόμα και ονομαστικά εκείνους των οποίων η συμβολή ήταν σημαντική. Αυτό μπορεί να γίνει στον πρόλογο, στην εισαγωγή ή σε υποσημείωση. Στην πραγματικότητα, αυτό είναι μία υπόθεση δεοντολογίας κοινής λογικής, μία προσέγγιση που δίνει τη δυνατότητα στους ερευνητές να αντιμετωπίσουν πολλές από τις προκλήσεις που τους θέτει η έρευνα.

Τα δεοντολογικά προβλήματα στην εκπαιδευτική έρευνα συχνά προκαλούνται από απειρισκεψία και επιπολαιότητα ή επειδή ορισμένα πράγματα θεωρούνται δεδομένα. Για παράδειγμα, ένας/μία ερευνητής/-τρια μπορεί να αγνοεί ηθικά ζητήματα και να αντιλαμβάνεται την εργασία του/της μέσα σε ένα δεοντολογικό κενό (είναι διαφορετική η περίπτωση κατά την οποία ένας ερευνητής εν γνώσει του θεωρεί τα ηθικά ζητήματα ανύπαρκτα σαν να διακατέχεται από μια «μετα-δεοντολογική απεξίωση»).

Επίσης, κάθε ερευνητής-μέλος μιας μεγαλύτερης ερευνητικής ομάδας μπορεί να θεωρήσει, λανθασμένα, ότι οι συνάδελφοί του έχουν τις απαραίτητες δεοντολογικές απόψεις, και έτσι οι κατάλληλες προφυλάξεις είναι αυτονόητες. Ένας φοιτητής του οποίου η έρευνα αποτελεί μέρος ενός διδακτικού προγράμματος και ο οποίος υποκινείται από προσωπικό ενδιαφέρον ή οι ακαδημαϊκοί ερευνητές που προσβλέπουν σε επαγγελματική προώθηση μπορεί να παραβλέψουν τα «πρέπει» και τα «δεν πρέπει». Δεν υπάρχει τίποτε κακό με κανένα από

τα κίνητρα αυτά, αρκεί να λαμβάνονται υπόψη τα δεοντολογικά ζητήματα. Τέλος, οι ερευνητές πρέπει να προσέχουν ώστε να μην υιοθετούν τρόπους ενέργειας (*modi operandi*) με τους οποίους η σωστή δεοντολογική διαδικασία γίνεται θύμα της ευκολίας.

ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΚΑ ΔΙΛΗΜΜΑΤΑ

Στην αρχή αυτού του κεφαλαίου μιλήσαμε για την αναλογία κόστους – οφέλους. Αυτή εξηγήθηκε από τους Frankfort-Nachmias και Nachmias ως μια σύγκρουση μεταξύ δύο δικαιωμάτων, την οποία εκφράζουν ως:

το δικαίωμα της έρευνας και της απόκτησης γνώσης και το δικαίωμα των συμμετεχόντων στην αυτοδιάθεση, την προστασία της ιδιωτικής τους ζωής και την αξιοπρέπεια. Η απόφαση να μη διεξαχθεί ένα ερευνητικό πρόγραμμα, διότι παρεμβαίνει στην ιδιωτική ζωή των συμμετεχόντων, αποτελεί περιορισμό στο πρώτο από τα παραπάνω δικαιώματα. Η απόφαση να διεξαχθεί η έρευνα παρά τη δεοντολογικά αμφισβητούμενη πρακτική [...] είναι ένας περιορισμός στο δεύτερο δικαίωμα.

(Frankfort-Nachmias και Nachmias, 1992)

Αυτό συνιστά το θεμελιώδες δεοντολογικό δίλημμα του κοινωνικού επιστήμονα, στο οποίο δεν υπάρχουν απόλυτα σωστές ή λανθασμένες απαντήσεις. Ποια πρόταση θα ευνοηθεί ή πώς θα διαμορφωθεί η ισορροπία μεταξύ των δύο, εξαρτάται πολύ από το υπόβαθρο, την πείρα και τις προσωπικές αξίες του ερευνητή. Έχοντας αυτό υπόψη, εξετάζουμε τώρα άλλα διλήμματα που μπορεί να αντιμετωπίζουν οι ερευνητές από τη στιγμή που θα έχουν τοποθετηθεί σ' αυτό το βασικό δίλημμα και θα έχουν αποφασίσει να συνεχίσουν την έρευνά τους.

Σεβασμός στην ιδιωτική ζωή

Ως επί το πλείστον, το ατομικό «δικαίωμα στην ιδιωτικότητα» συνήθως βρίσκεται σε αντίθεση με το δημόσιο «δικαίωμα στη γνώση» (Pring, 1984) και έχει οριστεί στις Δεοντολογικές Κατευθυντήριες Γραμμές της Θεσμικής Επιτροπής για Έρευνα με Ανθρώπινα Υποκείμενα ως:

εκείνο το οποίο επεκτείνεται σε όλες τις πληροφορίες που σχετίζονται με τη σωματική και την πνευματική κατάσταση του ατόμου, τις προσωπικές του περιστάσεις και κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες δεν είναι δημόσιο κτήμα. Δίνει στο άτομο ή στην ομάδα την ελευθερία να αποφασίζουν για τους εαυτούς τους πότε και πού, σε ποιες συνθήκες και σε ποιο βαθμό οι προσωπικές τους στάσεις, απόψεις, συνήθειες, εκκεντρικότητες, αμφιβολίες και φόβοι θα ανακοινωθούν ή θα κρατηθούν μυστικά από τους άλλους.

(Ερευνητικό Συμβούλιο Κοινωνικών και Ανθρωπιστικών Επιστημών του Καναδά, 1981)

Στο πλαίσιο της ερευνητικής δραστηριότητας, ως εκ τούτου, το «δικαίωμα στην ιδιωτικότητα» μπορεί εύκολα να παραβιαστεί κατά τη διάρκεια μιας έρευνας ή αφού αυτή ολοκληρωθεί. Σε κάθε περίπτωση, ο συμμετέχων είναι ευάλωτος.

Η ιδιωτικότητα περιγράφεται από τρεις διαφορετικές οπτικές γωνίες από τους Diener και Crandall (1978). Αυτές είναι: ο ευαίσθητος χαρακτήρας των πληροφοριών που παρέχονται, το σκηνικό το οποίο παρατηρείται και η δημοσιοποίηση των πληροφοριών. Η ευαισθησία των πληροφοριών σχετίζεται με το πόσο προσωπικές ή δυνάμει απειλητικές είναι οι πληροφορίες που συλλέγονται από τον ερευνητή. Μερικά είδη πληροφοριών είναι πιο προσωπικά από άλλα και μπορεί να είναι περισσότερο απειλητικά. Σύμφωνα με μια έκθεση της Αμερικανικής Ψυχολογικής Εταιρείας, για παράδειγμα: «Οι θρησκευτικές προτιμήσεις, οι σεξουαλικές πρακτικές, το εισόδημα, οι φυλετικές προκαταλήψεις και άλλα προσωπικά χαρακτηριστικά, όπως η ευφυΐα, η τιμιότητα και το θάρρος, είναι πολύ πιο ευαίσθητα θέματα από "το όνομα, το βαθμό και τον αύξοντα αριθμό"» (Αμερικανική Ψυχολογική Εταιρεία, 1973). Έτσι, όσο μεγαλύτερη είναι η ευαισθησία των πληροφοριών, τόσο περισσότερες εγγυήσεις χρειάζονται για να προστατευτεί η ιδιωτικότητα του συμμετέχοντος σε μία έρευνα. Το σκηνικό υπό παρατήρηση μπορεί να ποικίλλει από το πολύ προσωπικό έως το τελείως δημόσιο. Το σπίτι, για παράδειγμα, θεωρείται ένα από τα πιο ιδιωτικά σκηνικά και η διείσδυση στα σπίτια των ανθρώπων χωρίς τη συγκατάθεσή τους απαγορεύεται από το νόμο. Η δημοσιοποίηση πληροφοριών έχει σχέση με τη δυνατότητα να συσχετίζονται προσωπικές πληροφορίες με την ταυτότητα των συμμετεχόντων στην έρευνα. Πράγματι, τα προσωπικά δεδομένα ορίζονται από το νόμο ως αυτά που αποκλειστικά χαρακτηρίζουν το άτομο που τα παρέχει. Όταν αυτές οι πληροφορίες δημοσιοποιούνται με την αναφορά ονομάτων, από τα ΜΜΕ, για παράδειγμα, τότε ο ιδιωτικός χώρος παραβιάζεται σοβαρά. Όσο πιο πολλοί άνθρωποι πρόκειται να μάθουν αυτές τις πληροφορίες τόσο πιο αναγκαία η εξασφάλιση της ιδιωτικότητας (βλ. Diener και Crandall, 1978).

Όπως συμβαίνει και με τα περισσότερα δικαιώματα, τα άτομα μπορούν εθελοντικά να αποποιηθούν την ιδιωτικότητα. Οι συμμετέχοντες σε μία έρευνα μπορούν να επιλέξουν να παραιτηθούν από το δικαίωμά τους στον ιδιωτικό τους χώρο, είτε δίνοντας πρόσβαση σε έναν ερευνητή σε ευαίσθητα θέματα ή καταστάσεις είτε συμφωνώντας ότι η αναφορά της έρευνας θα μπορεί να τους κατονομάσει. Στην τελευταία περίπτωση τουλάχιστον η συνειδητή συναίνεση είναι αναγκαία να εξασφαλιστεί.

Γενικά, εάν οι ερευνητές σκοπεύουν να εισβάλουν στις ιδιωτικές πλευρές της ζωής των ατόμων, οι προθέσεις τους πρέπει να αποσαφηνιστούν και να ζητηθεί η συνειδητή συναίνεση απ' αυτούς που πρόκειται να παρατηρηθούν ή να εξεταστούν σε ιδιωτικά ζητήματα. Άλλες μέθοδοι για την προστασία των συμμετεχόντων είναι η ανωνυμία και η εμπιστευτικότητα. Ακολουθεί η αναλυτική τους εξέταση.

Ανωνυμία

Όπως λένε οι Frankfort-Nachmias και Nachmias: «Η υποχρέωση να προστατευτεί η ανωνυμία των συμμετεχόντων σε μία έρευνα και να κρατηθούν τα στοιχεία της έρευνας εμπιστευτικά είναι ουσιαστική. Πρέπει να εξασφαλίζεται με κάθε κόστος, εκτός αν γίνουν ρυθμίσεις περί του αντιθέτου και εκ των προτέρων με τους συμμετέχοντες» (Frankfort-Nachmias και Nachmias, 1992).

Η ουσία της ανωνυμίας είναι ότι οι πληροφορίες που παρέχονται από τους συμμετέχοντες δεν πρέπει με κανέναν τρόπο να αποκαλύπτουν την ταυτότητά τους. Αντίστοιχα, όπως είδαμε πιο πάνω, τα προσωπικά στοιχεία μπορούν να φανερώσουν αυτόν στον οποίο ανήκουν. Ένας συμμετέχων ή υποκείμενο θεωρείται ανώνυμος όταν ο ερευνητής ή κάποιος άλλος δεν μπορεί να εντοπίσει τον συμμετέχοντα ή το υποκείμενο από τις πληροφορίες που παρέχονται. Όπου ισχύει αυτή η συνθήκη, ο σεβασμός στην ιδιωτικότητα του συμμετέχοντος είναι εγγυημένος, άσχετα με το πόσο προσωπικές ή ευαίσθητες φύσεως είναι οι πληροφορίες. Έτσι, ένας που απαντά σε ένα ερωτηματολόγιο το οποίο δεν έχει κανένα απολύτως αναγνωριστικό σημείο –ονόματα, διευθύνσεις, εργασιακές λεπτομέρειες ή κωδικά σύμβολα– εξασφαλίζει πλήρη και απόλυτη ανωνυμία. Από την άλλη μεριά, ένα άτομο που συμφωνεί για συνέντευξη πρόσωπο με πρόσωπο δεν μπορεί να αναμένει ανωνυμία. Στην καλύτερη περίπτωση, ο ερευνητής μπορεί να υποσχεθεί εμπιστευτικότητα. Το θέμα της αδυναμίας εντοπισμού είναι σημαντικό και συνίσταται στο να συλλέγονται, σε κάποιες περιπτώσεις, δεδομένα με τρόπο που να εξασφαλίζει ότι δεν μπορεί να αναγνωριστεί η απάντηση που έδωσε ένα συγκεκριμένο πρόσωπο.

Οι κύριοι τρόποι για να εξασφαλίσουμε την ανωνυμία είναι να μη χρησιμοποιούμε τα ονόματα των συμμετεχόντων ή άλλα προσωπικά στοιχεία πιστοποίησης της ταυτότητας. Άλλοι τρόποι επίτευξης της ανωνυμίας καταγράφονται από τους Frankfort-Nachmias και Nachmias ως εξής:

Οι συμμετέχοντες μπορεί να κληθούν να χρησιμοποιήσουν ένα ψευδώνυμο ή να διαφοροποιήσουν συγκεκριμένα προσωπικά στοιχεία (ημερομηνία γεννήσεως ή αριθμό εθνικής ασφάλισης, για παράδειγμα). Η ανωνυμία μπορεί να ενισχυθεί, εάν τα ονόματα και άλλα αναγνωριστικά στοιχεία συνδεθούν με τις πληροφορίες με έναν κωδικό αριθμό. Μόλις τα στοιχεία είναι έτοιμα για ανάλυση, η ανωνυμία μπορεί να διατηρηθεί ξεχωρίζοντας τις αναγνωριστικές πληροφορίες από τα ερευνητικά δεδομένα. Επιπλέον διασφαλίσεις περιλαμβάνουν την απαγόρευση της αντιγραφής των αρχείων και την ύπαρξη κλειδίων για την πρόσβαση στα δεδομένα.

(Frankfort-Nachmias και Nachmias, 1992)³

Αυτές οι οδηγίες μπορεί να λειτουργούν ικανοποιητικά στις περισσότερες περιπτώσεις, αλλά, όπως δείχνει ο Raffae και οι συνεργάτες του (1989), υπάρχουν κάποτε δυσκολίες στην εξασφάλιση της ανωνυμίας, όταν π.χ. η κατηγοριοποίηση των δεδομένων μπορεί να υπο-

δείξει με ακρίβεια ένα άτομο ή ένα ίδρυμα ή όταν το προσωπικό έχει πρόσβαση στα συμπληρωμένα ερωτηματολόγια. Ο Plummer (1983), ομοίως, αναφέρεται σε βιογραφίες στις οποίες έχουν αλλαχτεί τα ονόματα, έχουν μετατοπιστεί οι τοποθεσίες και έχουν προστεθεί φανταστικά γεγονότα, για να αποτραπεί η αναγνώριση των υποκειμένων από τυχόν γνωστούς τους. Παρόλο που μπορεί κανείς να πάρει πολλές παρόμοιες προφυλάξεις, δεν υπάρχει απόλυτη εγγύηση της πλήρους ανωνυμίας στην περίπτωση βιογραφικών μελετών. Ευτυχώς, στην πειραματική κοινωνική ψυχολογική έρευνα, ο πειραματιστής ενδιαφέρεται περισσότερο για την «ανθρώπινη» συμπεριφορά, παρά για τη συμπεριφορά των συγκεκριμένων ατόμων, όπως σημειώνουν οι Aronson και Carlsmith (1969). Συνεπώς, ο ερευνητής δεν έχει κανένα ενδιαφέρον να συνδέσει το πρόσωπο, ως ένα μοναδικό επώνυμο άτομο, με μία συγκεκριμένη συμπεριφορά, και τα δεδομένα της έρευνας μπορούν να μεταφερθούν σε κωδικοποιημένους, ανώνυμους πίνακες δεδομένων. Όπως σχολιάζουν, «ο ίδιος ο χαρακτήρας της διαδικασίας αποτελεί δεοντολογικά ένα μεγάλο πλεονέκτημα, επειδή εξαλείφει μερικές από τις αρνητικές συνέπειες της εισβολής στον προσωπικό χώρο» (Aronson και Carlsmith, 1969: 33)

Εμπιστευτικότητα

Ο δεύτερος τρόπος προστασίας του δικαιώματος της προσωπικής ζωής ενός συμμετέχοντος είναι η υπόσχεση για εμπιστευτικότητα. Αυτό σημαίνει ότι, παρότι οι ερευνητές γνωρίζουν ποιος παρέχει τις πληροφορίες ή μπορούν να αναγνωρίσουν τους συμμετέχοντες από τα στοιχεία που δίνονται, σε καμία περίπτωση δεν θα κάνουν δημοσίως γνωστή τη συσχέτιση. Τα όρια που περικλείουν το κοινό μυστικό θα προστατευτούν. Η ουσία βρίσκεται στο κατά πόσο οι ερευνητές θα φερθούν έμπιστα σ' αυτούς που τους βοήθησαν. Γενικώς, στη φάση της πρόσβασης ή όταν συλλέγουν τα στοιχεία τους, οι ερευνητές ξεκαθαρίζουν τη θέση τους προς τους φιλοξενούντες ή τα υποκείμενά τους. Πρέπει έτσι να είναι πολύ σαφείς, όταν εξηγούν στα υποκείμενα την έννοια και τα όρια της εμπιστευτικότητας σε σχέση με το συγκεκριμένο ερευνητικό πρόγραμμα. Γενικώς, όσο πιο ευαίσθητης φύσεως, προσωπικές ή απόρρητες είναι οι πληροφορίες, τόσο μεγαλύτερη είναι η υποχρέωση του ερευνητή να βεβαιωθεί ότι οι εγγυήσεις της εμπιστευτικότητας τηρούνται κατά το πνεύμα και το γράμμα. Οι υποσχέσεις πρέπει να λαμβάνονται σοβαρά υπόψη.

Στην περιγραφή του για την εμπιστευτικότητα και το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή, ο Kimmel (1988) σημειώνει ότι το γενικό εύρημα της εμπειρικής βιβλιογραφίας είναι ότι μερικοί που θα μπορούσαν να πάρουν μέρος στην έρευνα θα αρνηθούν να συνεργαστούν σε ευαίσθητα θέματα, εάν η διαβεβαίωση για εμπιστευτικότητα είναι ασθενής ή ασαφής, ή μη κατανοητή ή θεωρείται εύκολο να παραβιαστεί. Καταλήγει τονίζοντας ότι η χρησιμότητα των δεδομένων σε έρευνα ευαίσθητων περιοχών μπορεί να επηρεαστεί σοβαρά από την ανικανότητα του ερευνητή να παράσχει αξιόπιστη υπόσχεση εμπιστευτικότητας. Οι διαβεβαιώσεις δεν φαίνεται ότι επηρεάζουν τα ποσοστά συνεργασίας σε μη επίμαχες μελέτες, ίσως

διότι, όπως υποστηρίζει ο Kimmel, υπάρχει η πεποίθηση στους περισσότερους συμμετέχοντες ότι η εμπιστευτικότητα θα τηρηθεί.

Μια σειρά τεχνικών έχει δημιουργηθεί, ώστε να υπάρχει δημόσια πρόσβαση σε δεδομένα και πληροφορίες χωρίς να καταπατείται η εμπιστευτικότητα. Αυτές παρατίθενται από τους Frankfort-Nachmias και Nachmias (1992) ως εξής:

1. Διαγραφή των αναγνωριστικών στοιχείων (για παράδειγμα, ονομάτων, διευθύνσεων ή άλλων αναγνωριστικών στοιχείων από τα δημοσιοποιούμενα δεδομένα).
2. Ευρύτερες κατηγορίες αναφοράς (για παράδειγμα, δημοσιοποίηση του έτους γέννησης αντί της συγκεκριμένης ημερομηνίας, του επαγγέλματος αλλά όχι της ειδικότητας και παροχή γενικότερων πληροφοριών αντί ειδικών).
3. Μικροαθροίσεις (δηλαδή κατασκευή «μέσων ατόμων» από τα δεδομένα και δημοσιοποίηση αυτών των δεδομένων αντί των πραγματικών που αφορούν τα άτομα).
4. Εσκεμμένη εισαγωγή λαθών (στα ατομικά στοιχεία, ενώ τα αθροιστικά δεδομένα μένουν απaráλλακτα). Τέτοιου είδους τεχνικές εξασφαλίζουν ότι υποστηρίζεται η έννοια της αδυναμίας εντοπισμού.

Προδοσία

Ο όρος «προδοσία» χρησιμοποιείται συνήθως όταν δεδομένα τα οποία παρασχέθηκαν με εμπιστευτικότητα δημοσιοποιούνται κατά τρόπο ώστε να προκαλέσουν ενόχληση, άγχος ή ίσως και πόνο στο υποκείμενο ή στον συμμετέχοντα που παρέσχε τις πληροφορίες. Είναι η παραβίαση της εμπιστοσύνης, σε αντίθεση με την εμπιστευτικότητα, και είναι συχνά η συνέπεια εγωιστικών κινήτρων προσωπικής ή επαγγελματικής φύσεως. Ο Plummer σχολιάζει: «Στην κοινωνιολογία είναι κάπως αθέμιτο όταν ένας κοινωνιολόγος μπορεί να εισέλθει στη ζωή ενός προσώπου ή μιας ομάδας για μία μακρά περίοδο, να μάθει τα πιο κρυφά μυστικά τους και κατόπιν να τα εκθέσει δημοσίως» (Plummer, 1983). Μια από τις ερευνητικές μεθόδους με τις οποίες ασχοληθήκαμε σ' αυτό το βιβλίο και είναι ιδιαίτερα ευάλωτη στην προδοσία είναι η έρευνα-δράση. Όπως σημειώνει η Kelly (1989a), αυτό μπορεί να δημιουργήσει διάφορα δεοντολογικά προβλήματα. Παρατηρεί ότι, αν αντιμετωπίζουμε τους δασκάλους ως συνεργάτες στις καθημερινές μας επαφές, μπορεί να φανεί σαν προδοσία της εμπιστοσύνης τους εάν αυτές οι επαφές καταγραφούν και χρησιμοποιηθούν ως αποδεικτικό υλικό. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα στην περίπτωση που το υλικό αυτό είναι αρνητικό. Μια διέξοδος, επισημαίνει η Kelly, είναι να υποβληθούν οι αναφορές και οι αξιολογήσεις των αντιδράσεων των εκπαιδευτικών στους εμπλεκόμενους εκπαιδευτικούς για σχολιασμό, έτσι ώστε οι ίδιοι να αξιολογήσουν τη δική τους μεταβαλλόμενη στάση. Προειδοποιεί πάντως ότι αυτό θα λειτουργούσε καλά με εκπαιδευτικούς που έχουν ήδη μνηθεί στην έρευνα, αλλά είναι πιο προβληματικό στις περιπτώσεις που οι εκπαιδευτικοί παραμένουν αδιάφοροι ή χθρικοί απέναντι στους στόχους του ερευνητικού προγράμματος. Πώς μπορεί κανείς να

γράφει μια έντιμη αλλά κριτική αναφορά για τη συμπεριφορά των εκπαιδευτικών, αναρωτιέται, εάν ελπίζει να συνεχίσει να συνεργάζεται με τους ίδιους. Και συμπεραίνει: «Η θέση μας βρίσκεται στο άβολο σημείο ανάμεσα στον εσωτερικό αξιολογητή, του οποίου η κύρια φροντίδα εντοπίζεται στους συναδέλφους και στο σχολείο, και στον εξωτερικό ερευνητή, για τον οποίο σχόλια και μικρά περιστατικά μπορεί να παράσχουν τα πιο αποκαλυπτικά δεδομένα» (Kelly, 1989a).

Εξαπάτηση

Η χρήση της εξαπάτησης στην έρευνα της κοινωνιολογίας και της κοινωνικής ψυχολογίας έχει προκαλέσει αρνητική δημοσιότητα. Στην έρευνα της κοινωνικής ψυχολογίας, ο όρος χρησιμοποιείται για εκείνη την πειραματική κατάσταση κατά την οποία ο ερευνητής εν γνώσει του αποκρύπτει τον αληθινό σκοπό και τις συνθήκες της έρευνας ή παραπληροφορεί τα υποκείμενα ή τα εκθέτει χωρίς λόγο σε καταστάσεις που προκαλούν ενόχληση, πόνο ή άγχος, χωρίς να γνωρίζουν τα υποκείμενα τι πρόκειται να συμβεί. Η εξαπάτηση συνίσταται στο ότι δεν λέγεται ολόκληρη η αλήθεια. Οι θιασώτες της μεθόδου υποστηρίζουν ότι, εάν ένα πείραμα εξαπάτησης είναι η μόνη μέθοδος για να ανακαλυφθεί κάτι πραγματικά σημαντικό, η αλήθεια που αποκαλύπτεται κατ' αυτό τον τρόπο δικαιολογεί τα ψέματα που ειπώθηκαν κατά τη διαδικασία, στο βαθμό που δεν βλάπτονται τα υποκείμενα (βλ. Aronson κ.ά., 1990). Οι αντιρρήσεις για την τεχνική διατυπώνονται στο Κεφάλαιο 21, όπου η μέθοδος αντιδιαστέλλεται με το παίξιμο ρόλων. Το πρόβλημα από την οπτική γωνία του ερευνητή είναι: «Ποια είναι η σωστή ισορροπία μεταξύ του συμφέροντος της επιστήμης και της ανθρωπιστικής μεταχείρισης ανθρώπων οι οποίοι εν αγνοία τους παρέχουν τα δεδομένα». Με άλλα λόγια, το πρόβλημα ανάγεται ξανά στην αναλογία κόστους – οφέλους.

Η σημασία του προβλήματος της εξαπάτησης γίνεται ακόμα πιο εμφανής εάν θυμηθούμε ότι είναι ενσωματωμένη σε πολλές από τις τεχνικές μέτρησης που χρησιμοποιούμε, για τις οποίες έχει σημασία να αγνοεί ο απαντών τα στοιχεία της προσωπικότητας και των στάσεων που θέλουμε να ερευνήσουμε.

Υπάρχουν πολλά προβλήματα που δεν μπορούν να ερευνηθούν χωρίς την εξαπάτηση και, παρόλο που υπάρχουν κάποιες ενδείξεις ότι τα περισσότερα υποκείμενα δέχονται χωρίς διαμαρτυρία το γεγονός ότι εξαπατήθηκαν αφού αντιληφθούν τη χρησιμότητα της έρευνας (βλ., για παράδειγμα, Festinger και Katz, 1966), είναι σημαντικό να έχει κανείς υπόψη του το ερώτημα κατά πόσον το μέγεθος και το είδος της εξαπάτησης δικαιολογείται από τη σημασία της μελέτης και την έλλειψη εναλλακτικών μεθόδων.

Δεοντολογικοί ενδοιασμοί υπάρχουν ιδιαίτερα όταν επιχειρείται εξαπάτηση δεύτερου βαθμού, δηλαδή όταν αφήνουμε άτομα να πιστεύουν ότι δρουν ως ερευνητές, ενώ στην πραγματικότητα λειτουργούν οι ίδιοι ως υποκείμενα (ως συμμετέχοντες εν αγνοία τους). Τέτοιες διαδικασίες μπορούν να υπονομεύσουν τη σχέση μεταξύ του ερευνητή και του υποκειμένου περισσότερο απ' ό,τι αν τους παραπληροφορούσε. Η χρήση της εξαπάτησης που

οδηγεί σε ιδιαίτερα βλαπτικές συνέπειες είναι μια άλλη περίπτωση στην οποία πρέπει να δοθεί προτεραιότητα κατά τις δεοντολογικές θεωρήσεις. Ένα παράδειγμα θα ήταν η μελέτη από τους Campbell, Sanderson και Laverty (1964), η οποία δημιούργησε ιδιαίτερα αγχωτικές συνθήκες υπό τη χρήση φαρμάκων, για να προκαλέσει παροδική διακοπή της αναπνοής (βλ. Πίνακα 2.7).

Ο Kelman (1967) προτείνει τρεις τρόπους αντιμετώπισης του προβλήματος της εξαπάτησης. Πρώτον, είναι σημαντικό να είμαστε διαρκώς σε εγρήγορση και να αναρωτιόμαστε συνεχώς εάν η εξαπάτηση είναι απαραίτητη και δικαιολογημένη. Πρέπει να αποφεύγουμε την τάση να θεωρούμε την ερώτηση περιττή, αποδεχόμενοι την εξαπάτηση ως τρέχουσα μεθοδολογία. Η ενεργός συνειδητοποίηση είναι από μόνη της μέρος της λύσης, διότι καθιστά τη χρήση της εξαπάτησης επίκεντρο της συζήτησης, της έρευνας και της δυνατότητας επιλογής.

Ο δεύτερος τρόπος προσέγγισης του προβλήματος αφορά την εξουδετέρωση και ελαχιστοποίηση των αρνητικών επιδράσεων της εξαπάτησης. Για παράδειγμα, τα υποκείμενα πρέπει να επιλεγούν κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αποκλειστούν άτομα τα οποία είναι ιδιαίτερα ευάλωτα. Κάθε βλαβερός για τα υποκείμενα χειρισμός πρέπει να γίνεται σε μέτρια ένταση.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.7

Μια ακραία περίπτωση εξαπάτησης

Σε ένα πείραμα που σχεδιάστηκε για να μελετήσει την εφαρμογή μιας αντίδρασης σε μια κατάσταση που είναι τραυματική αλλά δεν προξενεί πόνο, οι Campbell, Sanderson και Laverty προκάλεσαν –με τη χρήση φαρμάκου– μια παροδική διακοπή στην αναπνοή των υποκειμένων τους. Τα υποκείμενα επιβεβαίωσαν στις αναφορές τους ότι αυτή ήταν μια «τρομακτική» εμπειρία γι' αυτούς. Όλα τα υποκείμενα νόμισαν ότι πέθαιναν. Τα υποκείμενα, άνδρες αλκοολικοί που προσφέρθηκαν εθελοντικά για το πείραμα, επειδή τους είπαν ότι σχετίζεται με πιθανή θεραπεία του αλκοολισμού, δεν προειδοποιήθηκαν από πριν για την επίδραση του φαρμάκου, μια και αυτή η πληροφορία θα μείωνε την τραυματική επίδραση της εμπειρίας.

Πηγή: Προσαρμοσμένο από Kelman, 1967

Οι ερευνητές πρέπει να είναι ευαίσθητοι σε σήματα κινδύνου που εκπέμπουν οι αντιδράσεις των υποκειμένων και να είναι έτοιμοι να αντιμετωπίζουν κρίσεις, όταν αυτές εμφανίζονται και στην κατάληξη της έρευνας, πρέπει να διαθέσουν χρόνο όχι μόνο για να διαβεβαιώσουν τα υποκείμενα, αλλά και για να τα βοηθήσουν να ξεπεράσουν τα συναισθήματά τους από την εμπειρία, σε όποιο βαθμό αυτό είναι αναγκαίο. Η αρχή ότι τα υποκείμενα δεν πρέπει να εξέρχονται από την έρευνα με μεγαλύτερο άγχος ή με μειωμένα αισθήματα αυτοεκτίμησης απ' ό,τι όταν προσήλθαν πρέπει να ακολουθηθεί (εδώ τίθεται πάλι το ζήτημα της «μη βλάβης»). Το επιθυμητό είναι τα υποκείμενα να εμπλουτίζονται από την εμπειρία και να την εγκαταλείπουν με το αίσθημα ότι έχουν μάθει κάτι.

Ο κύριος τρόπος για την εξουδετέρωση των αρνητικών επιδράσεων μιας έρευνας με εξαπάτηση είναι να επιβεβαιωθεί ότι δίνονται ικανοποιητικές εξηγήσεις στο τέλος της έρευνας ή της ερευνητικής συνάντησης. Η ανατροφοδότηση πρέπει να είναι απαραβίαστη και σε καμία περίπτωση δεν πρέπει τα υποκείμενα να δέχονται ψευδή ανατροφοδότηση ή να εξαπατώνται νομίζοντας ότι δέχονται ανατροφοδότηση όταν ο ερευνητής στην πράξη εισάγει άλλον έναν πειραματικό χειρισμό.

Ακόμα και στην περίπτωση αυτή, πάντως, υπάρχουν κίνδυνοι. Όπως γράφουν οι Aronson και Carlsmith:

Η σύντομη ενημέρωση ενός υποκειμένου εκ των υστέρων δεν συνίσταται απλώς στην παρουσίαση της αλήθειας. Η αλήθεια δεν έχει καμία μαγική θεραπευτική ιδιότητα. Πραγματικά... εάν παρουσιαστεί με σκληρό τρόπο, η αλήθεια μπορεί να είναι πιο επιβλαβής απ' ό,τι αν δεν δινόταν καμία εξήγηση. Υπάρχουν τεράστιες διαφορές στον τρόπο με τον οποίο γίνεται αυτό και είναι ακριβώς αυτές οι διαφορές που έχουν ουσιαστική σημασία στο να καθορίζουν εάν το υποκείμενο αισθάνεται ταλαιπωρημένο όταν αφήνει το χώρο του πειράματος.

(Aronson και Carlsmith, 1969: 31)

Οι συγγραφείς θεωρούν ότι μια βασική παράμετρος της τελικής συζήτησης είναι η μέθοδος της ειλικρίνειας των ερευνητών ως επιστημόνων που ερευνούν για την αλήθεια και η έκφραση της συμπάθειάς τους για το γεγονός ότι αναγκάστηκαν να χρησιμοποιήσουν τη μέθοδο της εξαπάτησης για την αποκάλυψη της αλήθειας. Όπως λένε: «Κανένα είδος μεταπειραματικής ευγένειας δεν είναι τόσο δραστικό για την εξάλειψη της δυσaréσκειας των υποκειμένων όσο μια έντιμη εξομολόγηση της δυσaréσκειας του ίδιου του ερευνητή για την κατάσταση» (Aronson και Carlsmith, 1969: 31-2).

Ο τρίτος τρόπος αντιμετώπισης του προβλήματος της εξαπάτησης είναι να εξασφαλιστεί η χρησιμοποίηση νέων διαδικασιών και ανανεωτικών τεχνικών. Είναι ένα ζήτημα αξιοποίησης της προσωπικής δημιουργικότητας κατά την αναζήτηση εναλλακτικών μεθόδων. Έχει υποστηριχτεί ότι το παίξιμο ρόλων ή τα οιονεί πειράματα θα μπορούσαν να αποδειχτούν μία λεωφόρος που αξίζει να εξερευνηθεί (πρόκειται για την αντιπαράθεση «παίξιμο ρόλων εναντίον εξαπάτησης», για την οποία θα μιλήσουμε στο Κεφάλαιο 21). Μ' αυτήν τη μέθοδο, όπως θα δούμε, το υποκείμενο καλείται να συμπεριφερθεί σαν να ήταν ένα συγκεκριμένο άτομο σε μία συγκεκριμένη κατάσταση. Πάντως, όποια μορφή κι αν πάρουν οι νέες μέθοδοι, θα απαιτήσουν ριζικά διαφορετικές θεωρήσεις για το ρόλο του υποκειμένου στο είδος αυτό της έρευνας. Απαιτείται η χρήση υποκίνησης των υποκειμένων αντί της παράκαμψής τους. Απαιτείται ίσως, επίσης, αυξημένη ενημέρωση των υποψηφίων υποκειμένων παρά συντήρηση της άγνοιάς τους.

Ο Plummer (1983) μάς πληροφορεί ότι ακόμα και στη σπάνια περίπτωση της ιστορίας ζωής συμβαίνουν εξαπατήσεις, μικρότερες όμως. Για παράδειγμα, η γενική περιγραφή που δίνεται για την έρευνα μπορεί να αφήνει έξω ορισμένα βασικά ζητήματα, γιατί, πράγματι, το

να πεις στο υποκείμενο «τι ακριβώς ερευνάς» μπορεί να επηρεάσει το αποτέλεσμα σε σημαντικό βαθμό. Επιπλέον, διαφορετικές περιγραφές της έρευνας μπορούν να δοθούν σε διαφορετικές ομάδες. Αναφέρει μία περίπτωση από τη δική του έρευνα, μία μελέτη σεξουαλικών μειονοτήτων, η οποία απαιτούσε διαφορετικά επίπεδα πληροφόρησης – για τα υποκείμενα, για τους συνεργάτες, για γενικές ερωτήσεις και για εξωτερικούς φίλους. Καμία από αυτές τις αναφορές δεν ψευδότην, απλώς έδιναν έμφαση σε διαφορετικές πτυχές της έρευνας.

Στις κοινωνικές επιστήμες, το δίλημμα της εξαπάτησης, όπως είδαμε, έχει παίξει σημαντικό ρόλο ιδιαίτερα στο πεδίο της πειραματικής κοινωνικής ψυχολογίας, δεδομένου ότι δεν αναφέρεται στα υποκείμενα η πραγματική φύση του πειράματος. Ένα άλλο πεδίο στο οποίο έχει χρησιμοποιηθεί αρκετά τα τελευταία χρόνια είναι αυτό της κοινωνιολογίας, όπου οι ερευνητές αποκρύπτουν τις ταυτότητές τους και διεισδύουν σε ξένες ομάδες – η αντιπαράθεση συγκαλυμμένου/φανερών (Mitchell, 1993). Η συγκαλυμμένη ή μυστική συμμετοχή αναφέρεται σ' αυτό το είδος της έρευνας στο οποίο οι ερευνητές δαπανούν σημαντικό χρόνο, σε συγκεκριμένο ερευνητικό περιβάλλον, αποκρύπτοντας το γεγονός ότι είναι ερευνητές και προσποιούμενοι ότι παίζουν κάποιον άλλο ρόλο. Ο Bulmer (1982) σημειώνει ότι αυτές οι μέθοδοι έχουν δημιουργήσει μεγάλη συζήτηση και ότι δεν υπάρχουν απλές και γενικά αποδεκτές απαντήσεις στα δεοντολογικά ζητήματα που δημιουργεί αυτή η τακτική. Ο Erikson (1967), για παράδειγμα, απαριθμεί λόγους εναντίον της συγκαλυμμένης έρευνας. Μεταξύ των άλλων υποστηρίζει ότι οι κοινωνιολόγοι έχουν ευθύνες απέναντι στα υποκείμενά τους, ότι η μυστική έρευνα μπορεί να τραυματίσει άλλους ανθρώπους με τρόπους που δεν μπορούν να προβλεφθούν ή να επανορθωθούν εκ των υστέρων και ότι οι κοινωνιολόγοι έχουν ευθύνες απέναντι στα υποκείμενά τους, ότι η μυστική έρευνα μπορεί να τραυματίσει άλλους ανθρώπους με τρόπους που δεν μπορούν να προβλεφθούν ή να επανορθωθούν εκ των υστέρων και ότι οι κοινωνιολόγοι έχουν ευθύνη απέναντι στους συναδέλφους τους κοινωνιολόγους. Ο Douglas (1976), αντιθέτως, υποστηρίζει ότι η συγκαλυμμένη παρατήρηση είναι μία χρήσιμη, αναγκαία και αποκαλυπτική μέθοδος. Ο Bulmer (1982) συμπεραίνει ότι το πιο ακαταμάχητο επιχείρημα υπέρ της συγκαλυμμένης παρατήρησης είναι ότι έχει δημιουργήσει κοινωνική επιστήμη, κάτι που δεν θα ήταν δυνατόν χωρίς τη μέθοδο αυτήν. Θα ήταν άστοχο, προσθέτει, να μην αναγνωρίσουμε ότι η χρήση των συγκαλυμμένων μεθόδων έχει προωθήσει την κατανόησή μας για την κοινωνία.

Η τελευταία λέξη στο ζήτημα της εξαπάτησης γενικώς ανήκει στον Kimmel (1988), ο οποίος υποστηρίζει ότι λίγοι ερευνητές μπορούν να εργαστούν χωρίς τη χρήση της εξαπάτησης, δεδομένου ότι η υιοθέτηση μιας συντηρητικής προσέγγισης θα μπορούσε να μειώσει την αξία μιας σημαντικής έρευνας σε σημείο που δύσκολα να αξίζει την προσπάθεια. Μια μελέτη για τη φυλετική προκατάληψη, για παράδειγμα, που θα επιτοφορευόταν ακριβώς έτσι, σίγουρα θα επηρέαζε τη συμπεριφορά των συμμετεχόντων υποκειμένων. Οι μελέτες εξαπάτησης, συμπεραίνει, διαφέρουν τόσο πολύ, που και οι αυστηρότεροι κριτές θα έπρεπε να πιεστούν πολύ ώστε να δηλώσουν με απόλυτο τρόπο ότι όλες οι μελέτες εξαπάτησης έχουν εν

δυνάμει βλαβερές επιδράσεις στους συμμετέχοντες ή άλλα μειονεκτήματα. Μεταφερόμαστε τώρα σε ερευνητικές μεθόδους που χρησιμοποιούνται στο εκπαιδευτικό σκηνικό και σε μερικά δεοντολογικά ζητήματα που συνδέονται μ' αυτές.

ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΜΕΘΟΔΟΙ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Τα δεοντολογικά προβλήματα τα οποία προκύπτουν από τις ερευνητικές μεθόδους που χρησιμοποιούνται σε εκπαιδευτικά θέματα αναλύονται στη συλλογή άρθρων με επιμέλεια του Burgess (1989a), *The Ethics of Educational Research* (Η Δεοντολογία της Εκπαιδευτικής Έρευνας), και το βιβλίο συνιστάται στους αναγνώστες για ενημέρωση.

Ο ίδιος ο Burgess αναφέρεται σε δεοντολογικά ζητήματα που προκύπτουν από την εθνογραφική έρευνα (1989b). Παρόμοια θέματα χαρακτηρίζουν το άρθρο της Riddell, στο οποίο εξετάζει τη φεμινιστική έρευνα σε δύο αγροτικά σχολεία ενιαίας κατεύθυνσης. Η εργασία της περιγράφει πώς η φεμινιστική έρευνα εγείρει ερωτήματα για την τιμιότητα, τις σχέσεις ισχύος, την ευθύνη του ερευνητή προς τον ερευνώμενο και τη συνεργασία. Αντίστοιχα θέματα για ερευνητές που κάνουν έρευνα-δράση εξετάζονται από την Kelly (1989b), που ήταν συνδιευθύντρια του προγράμματος «Γυναίκες στην Επιστήμη και την Τεχνολογία», μια μελέτη που εστιάζεται στη μειωμένη συμμετοχή των κοριτσιών στην επιστήμη και την τεχνολογία. Εξετάζεται μία σειρά ζητημάτων – η ισχύς του ερευνητή και οι αξίες, το πρόβλημα της συνειδητής συναίνεσης και ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται τα δεδομένα της έρευνας στους συμμετέχοντες στο πρόγραμμα, ενώ περαιτέρω ζητήματα ηθικής φύσεως σε σχέση με την εμπειρική έρευνα συζητούνται παρακάτω στο βιβλίο.

Η παρουσίαση των άρθρων που περιέχονται στο βιβλίο του Burgess (1989a) δείχνει ότι τα ζητήματα που ανακύπτουν από την περιπλοκότητα των ερευνητικών μεθόδων σε εκπαιδευτικά ιδρύματα και οι δεοντολογικές τους επιπτώσεις είναι πιθανώς ζητήματα απρόβλεπτα, ιδιαίτερα για τους λιγότερο έμπειρους ερευνητές. Οι τελευταίοι πρέπει να είναι ενήμεροι για αυτά τα είδη της έρευνας, τα οποία από την ίδια τη φύση τους οδηγούν από το ένα πρόβλημα στο άλλο. Αλληπάλληλα προβλήματα αυτού του είδους μπορούν να ανακύψουν σε επισκοπήσεις ή εθνογραφικές μελέτες, για παράδειγμα, ή στην έρευνα-δράση ή στην αξιολόγηση των εξελίξεων. Πράγματι, ο ερευνητής θα βρει συχνά ότι τα μεθοδολογικά ζητήματα είναι συνυφασμένα με τα πιο πολλά από τα είδη έρευνας που έχουμε καθορίσει ως ποιοτικά ή ερμηνευτικά. Όπως σημειώνουν οι Hitchcock και Hughes:

Όταν κάνουμε συμμετοχική παρατήρηση ή όταν παίρνουμε συνέντευξη από συναδέλφους-εκπαιδευτικούς, ανακύπτουν δεοντολογικά προβλήματα τα οποία σχετίζονται άμεσα με τη φύση της ερευνητικής τεχνικής που χρησιμοποιείται. Ο βαθμός συγκάλυψης ή αποκάλυψης της φύσης της έρευνας και των σκοπών της αφορά άμεσα τον εκπαιδευτικό-ερευνητή.

(Hitchcock και Hughes, 1989: 199)

Συνεχίζουν εκθέτοντας τα είδη των ερωτημάτων που μπορεί να υπάρξουν σε μια τέτοια κατάσταση: «Πού, δηλαδή, τελειώνει για τον ερευνητή η επίσημη παρατήρηση και πού αρχίζει η ανεπίσημη παρατήρηση;», «Δικαιολογείται να είσαι ανοικτός με κάποιους εκπαιδευτικούς και κλειστός με άλλους;», «Πόσα μπορεί να πει ο ερευνητής στους μαθητές για ένα συγκεκριμένο τμήμα της έρευνας;» «Πότε μια συνήθης συζήτηση είναι μέρος των ερευνητικών δεδομένων και πότε όχι;», «Είναι οι φήμες νόμιμα δεδομένα και μπορεί δεοντολογικά ο ερευνητής να χρησιμοποιήσει υλικό που του έχει μεταφερθεί με εμπιστευτικότητα;». Όπως συμπεραίνουν οι Hitchcock και Hughes, ο κατάλογος των ερωτημάτων είναι ατελείωτος και μπορεί να σχετιστεί τόσο με τη φύση της χρησιμοποιούμενης ερευνητικής τεχνικής όσο και με την κοινωνική οργάνωση του περιβάλλοντος που ερευνάται. Το κλειδί για την επιτυχή αντιμετώπιση τέτοιων ερωτημάτων έγκειται στην εδραίωση καλών σχέσεων. Αυτό περιλαμβάνει τη δημιουργία μίας αίσθησης επικοινωνίας μεταξύ των ερευνητών και των υποκειμένων τους, που θα οδηγήσει σε αισθήματα πίστης και εμπιστοσύνης. Ακόμα μία φορά πρέπει να γίνει αναφορά στην εργασία των Fine και Sandstrom (1988) γι' αυτό το θέμα, που συζητούν λεπτομερώς δεοντολογικά και πρακτικά ζητήματα έρευνας πεδίου με παιδιά. Ειδικότερα, δείχνουν πώς μεταβάλλονται οι δεοντολογικές συνέπειες της συμμετοχικής παρατήρησης σε συνάρτηση με την ηλικία των παιδιών. Ένα άλλο χαρακτηριστικό σχετικό με τις ποιοτικές μεθόδους εντοπίστηκε από τον Finch, που παρατηρεί ότι:

Μπορεί να υπάρχουν σοβαρά δεοντολογικά και πολιτικά διλήμματα για τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιείται το υλικό που παράγεται και από τον ίδιο τον ερευνητή και από άλλους. Αυτά τα ερωτήματα δεν απουσιάζουν από την ποσοτική έρευνα, αλλά η μεγαλύτερη αποστασιοποίηση του ερευνητή από τα υποκείμενα της έρευνας μπορεί να τα κάνει λιγότερο αγωνιώδη. Επιπλέον, στην εθνογραφική έρευνα ή στη συνέντευξη σε βάθος, ο ερευνητής βρίσκεται σε θέση εμπιστοσύνης και του παρέχεται ιδιαίτερη πρόσβαση σε πληροφορίες, που είναι συνήθως ιδιωτικές ή απρόσιτες. Το να επιβεβαιώσεις ότι αυτή η εμπιστοσύνη δεν θα προδοθεί δεν είναι απλή υπόθεση. [...] Όταν η ποιοτική έρευνα αποβλέπει σε ζητήματα κοινωνικής πολιτικής, υπάρχει το ειδικό δίλημμα ότι τα ευρήματα θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για να χειροτερέψουν την κατάσταση του πληθυσμού-στόχου κατά κάποιον τρόπο.

(Finch, 1985)

Το άρθρο της Kelly (1989a) φαίνεται να θεωρεί, όπως σημειώσαμε και πιο πάνω, ότι η περιοχή της ποιοτικής έρευνας στην οποία οι δεοντολογικές κεραιές του ερευνητή πρέπει να είναι ιδιαίτερα ευαίσθητες είναι αυτή της έρευνας-δράσης. Εδώ οι ερευνητές, είτε είναι εκπαιδευτικοί είτε όχι, πρέπει να δείξουν ιδιαίτερη προσοχή απέναντι στις παγίδες που καιροφυλακτούν. Αυτές οι δυσκολίες δεν συνοψίζονται πουθενά καλύτερα απ' ό,τι στον Hopkins:

Οι ενέργειες των ερευνητών είναι βαθιά συνδεδεμένες με μία υπάρχουσα κοινωνική οργάνωση και η αδυναμία τους να ενταχθούν στις διαδικασίες αυτής της οργάνωσης

μπορεί όχι μόνο να καταστρέψει τη διαδικασία της βελτίωσης, αλλά ακόμα και την υπάρχουσα χρήσιμη εργασία. Στην περίπτωση της έρευνας-δράσης προχωρούν πέρα από τη συνηθισμένη φροντίδα για εμπιστευτικότητα και σεβασμό των ατόμων που είναι υποκείμενα της έρευνας, και καθορίζουν επιπλέον κατάλληλους τρόπους εργασίας με άλλους συμμετέχοντες στην κοινωνική οργάνωση.

(Hopkins, 1985: 135)

Ο Πίνακας 2.8 αντιπροσωπεύει ένα σύνολο αρχών ειδικά σχεδιασμένων για ερευνητές της έρευνας-δράσης από τους Kemmis και McTaggart (1981), και παρατίθεται στο έργο του Hopkins (1985).

Ολοκληρώνουμε υπενθυμίζοντας στους αναγνώστες που πρόκειται να ασχοληθούν με την έρευνα-δράση ότι το πρόβλημα της πρόσβασης δεν επιλύεται μόλις κάποιος πάρει την έγκριση για να χρησιμοποιήσει το σχολείο ή τον οργανισμό. Η συμβουλή που δίνεται από τους Hammersley και Atkinson όσον αφορά την εθνογραφική έρευνα είναι εξίσου εφαρμόσιμη και στην έρευνα-δράση. Όπως λένε:

Το γεγονός ότι έχει κάποιος αποκτήσει το δικαίωμα εισόδου σε ένα περιβάλλον [...] δεν αποτελεί εγγύηση για πρόσβαση σε όλα τα δεδομένα που είναι εκεί διαθέσιμα. Δεν είναι όλα τα μέρη του περιβάλλοντος αυτού εξίσου ανοικτά στην παρατήρηση, ούτε θα είναι όλοι πρόθυμοι να μιλήσουν, και ακόμα και ο πιο πρόθυμος πληροφοριοδότης μπορεί να μην είναι προετοιμασμένος, ή ίσως ικανός, να αποκαλύψει όλες τις πληροφορίες που έχει στη διάθεσή του. Εάν απαιτούνται δεδομένα για να εξελιχθεί ή να δοκιμαστεί μία θεωρία, η διαπραγμάτευση της πρόσβασης είναι πιθανόν να είναι μια συνεχής διαδικασία για τον εθνογράφο.

(Hammersley και Atkinson, 1983: 76)

Όπως παρατηρούν οι συγγραφείς, διαφορετικά είδη δεδομένων απαιτούν διαφορετικούς ρόλους και αυτοί συνεπάγονται εφαρμογή διαφορετικών δεοντολογικών αρχών στις διάφορες περιπτώσεις διαπραγμάτευσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.8

Δεοντολογικές αρχές για την καθοδήγηση των ερευνητών της έρευνας-δράσης

- Τηρήστε το πρωτόκολλο: Φροντίστε να εξασφαλίσετε ότι τα σχετικά πρόσωπα, επιτροπές και αρχές έχουν λάβει γνώση και ότι έχει δοθεί η αναγκαία έγκριση και άδεια.
- Συνεργαστείτε με τους συμμετέχοντες: Ενθαρρύνετε άλλους που ενδιαφέρονται για τις βελτιώσεις στις οποίες προσβλέπετε να σχηματίσουν και να διαμορφώσουν την εργασία.
- Διαπραγματευτείτε μ' αυτούς που επηρεάζονται: Δεν επιθυμεί ο καθένας να εμπλακεί άμεσα. Η εργασία σας πρέπει να λάβει υπόψη τις υποχρεώσεις και τις επιθυμίες των άλλων.

Αναφέρετε την πρόοδο: Κρατήστε την εργασία εμφανή και παραμείνετε ανοικτός σε προτάσεις, ώστε να μπορούν να ληφθούν υπόψη απρόβλεπτες ή αόρατες προεκτάσεις. Οι συνεργάτες πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να εκφράσουν τη διαμαρτυρία τους σε σας.

Εξασφαλίστε σαφείς εξουσιοδοτήσεις: Αυτό ισχύει όταν θέλετε να παρατηρήσετε τους επαγγελματικούς σας συνεργάτες και όταν θέλετε να εξετάσετε έγγραφα.

Διαπραγματευτείτε τις περιγραφές των εργασιών άλλων: Πάντα να αφήνετε αυτούς τους οποίους περιγράφετε να ελέγχουν τις περιγραφές σας ως προς το αν είναι δίκαιες, σχετικές και ακριβείς.

Συζητήστε τις περιγραφές των απόψεων των άλλων (π.χ. σε περιγραφές επικοινωνιών): Πάντα να αφήνετε αυτούς που εμπλέκονται σε συνεντεύξεις, συναντήσεις και γραπτές ανταλλαγές να ζητούν τροποποιήσεις οι οποίες ενισχύουν την ορθότητα, τη σχετικότητα και την ακρίβεια των δεδομένων.

Εξασφαλίστε σαφή εξουσιοδότηση πριν χρησιμοποιήσετε αποσπάσματα: Αυτολεξεί μεταγραφές ή παρατηρήσεις, αποσπάσματα από ηχογραφήσεις ή μαγνητοσκοπήσεις, σχολιασμοί, συμπεράσματα ή συστάσεις σε αναφορές (γραπτές ή σε συναντήσεις).

Συζητήστε τις αναφορές για διάφορα επίπεδα δημοσιοποίησης: Θυμηθείτε ότι τα διαφορετικά ακροατήρια θέλουν διαφορετικά είδη αναφορών. Αυτό που χρειάζεται για μία ανεπίσημη προφορική αναφορά σε μία συνάντηση στο Πανεπιστήμιο μπορεί να μην είναι κατάλληλο για μία συνάντηση του προσωπικού, μία αναφορά στο τοπικό συμβούλιο, ένα άρθρο περιοδικού, μία εφημερίδα, ένα γράμμα σε γονείς. Να είστε συντηρητικοί, εάν δεν μπορείτε να ελέγξετε την έκταση της δημοσιοποίησης.

Αποδεχτείτε την ευθύνη για την τήρηση της εμπιστευτικότητας.

Διατηρήστε το δικαίωμα να κάνετε αναφορά για τη δουλειά σας: Εφόσον αυτοί που εμπλέκονται είναι ικανοποιημένοι με την ορθότητα, την ακρίβεια και τη σχετικότητα των αναφορών που τους αφορούν, και θεωρούν ότι οι αναφορές δεν εκθέτουν άσκοπα ή δεν προσβάλλουν αυτούς που εμπλέκονται, τότε οι αναφορές δεν υπόκεινται σε βέτο ή δεν κωλύονται από απαγορεύσεις εμπιστευτικότητας.

Κάνετε γνωστές και δεσμευτικές τις αρχές σας για τη διαδικασία: Όλοι οι άνθρωποι που εμπλέκονται στο πρόγραμμα της έρευνας-δράσης που πραγματοποιείτε πρέπει να συμφωνούν με τις αρχές, πριν αρχίσει η εργασία. Οι άλλοι πρέπει να είναι ενήμεροι των δικαιωμάτων τους κατά τη διαδικασία.

Πηγή: Προσαρμοσμένο από Kemmis και McTaggart (1981), περιέχεται στο Hopkins (1985)

ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ

Μετά τη σύντομη περιπλάνησή μας στα προβλήματα της δεοντολογίας σε σχέση με την έρευνα-δράση, μια προσέγγιση στις δραστηριότητες μέσα στην τάξη που συχνά ασχολείται με τη βελτίωση της απόδοσης και την επάρκεια του εκπαιδευτικού, θα ήταν λογικό να αναγνωρίσουμε το ρόλο και τη σημασία της δεοντολογίας στην αξιολόγηση των εκπαιδευτικών. Η εκτίμηση της απόδοσης των εκπαιδευτικών και του διευθυντή έχει ιδιαίτε-

ρη σημασία δεδομένου ότι η υπευθυνότητα, οι ανάγκες των εκπαιδευτικών και η αποτελεσματικότητα της διοίκησης αποκτούν μεγαλύτερη σημασία, καθώς οι κυβερνήσεις προχωρούν σε παιδαγωγικές και διδακτικές αλλαγές και καθώς οι δυνάμεις της αγοράς ασκούν πίεση στο εκπαιδευτικό σύστημα γενικώς. Έτσι, προωθώντας την αξιολόγηση των εκπαιδευτικών, τα προγράμματα αξιολόγησης της εκπαίδευσης πρέπει να προγραμματίζονται και να σχεδιάζονται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να συμβαδίζουν με τις δεοντολογικές αρχές τόσο στο σχολικό όσο και στο τοπικό διοικητικό επίπεδο. Πιο κάτω παρουσιάζουμε βασικές αρχές και έννοιες που διαμορφώθηκαν στις ΗΠΑ και μπορεί να ευαισθητοποιήσουν όσους εμπλέκονται σε διαδικασίες αξιολόγησης δεοντολογικών ζητημάτων.

Ο Strike (1990) στην εργασία του για τη δεοντολογία της εκπαιδευτικής αξιολόγησης, προτείνει δύο γενικές αρχές, οι οποίες μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για περαιτέρω σκέψεις στον τομέα της αξιολόγησης. Αυτές είναι η αρχή της μεγιστοποίησης του οφέλους και η αρχή του ίσου σεβασμού. Η πρώτη, η αρχή της μεγιστοποίησης του οφέλους, υποστηρίζει ότι η καλύτερη απόφαση είναι αυτή που προξενεί το μεγαλύτερο όφελος για τους περισσότερους ανθρώπους. Είναι πραγματιστική, υπό την έννοια ότι κρίνει την ορθότητα των πράξεών μας από τις συνέπειές τους, ή, όπως λέει ο Strike, η καλύτερη πράξη είναι αυτή που φέρνει τα καλύτερα αποτελέσματα. Στους βρετανικούς φιλοσοφικούς κύκλους είναι γνωστή ως ωφελισμός και απαιτεί να αναγνωρίζουμε τα συγκεκριμένα οφέλη που επιθυμούμε να μεγιστοποιήσουμε, να εντοπίζουμε έναν κατάλληλο πληθυσμό για μεγιστοποίηση, να καθορίζουμε πώς μετριέται η μεγιστοποίηση και να κατανοούμε πλήρως τις επιπτώσεις των πράξεών μας. Η δεύτερη αρχή, αυτή του ίσου σεβασμού, απαιτεί να σεβόμαστε την ίση αξία όλων των ανθρώπων. Αυτό μας επιβάλλει να χρησιμοποιούμε τους ανθρώπους ως σκοπούς μάλλον παρά ως μέσα. Να τους θεωρούμε ελεύθερους και λογικούς και να δεχόμαστε ότι έχουν τα ίδια βασικά δικαιώματα με τους άλλους.

Ο Strike συνεχίζει παραθέτοντας τις παρακάτω δεοντολογικές αρχές, τις οποίες θεωρεί ιδιαίτερα σημαντικές κατά την αξιολόγηση των εκπαιδευτικών και οι οποίες διακρίνονται υπό το φως των δύο βασικών αρχών που περιγράφηκαν πιο πάνω:

1. *Αρμόζουσα διαδικασία*: Οι διαδικασίες αξιολόγησης πρέπει να διασφαλίζουν ότι οι κρίσεις είναι λογικές: ότι γνωστά και αποδεκτά πρότυπα χρησιμοποιούνται με συνέπεια σε κάθε περίπτωση, ότι τα πειστήρια είναι λογικά και ότι υπάρχουν συστηματικές και λογικές διαδικασίες για τη συλλογή και τον έλεγχο των αποδεικτικών στοιχείων.
2. *Ιδιωτικότητα*: Αυτό σημαίνει το δικαίωμα να ελέγχει κανείς τις πληροφορίες που τον αφορούν και προστατεύει τους ανθρώπους από τη χωρίς εγγυήσεις παρεμβολή στις υποθέσεις τους. Στην αξιολόγηση απαιτείται οι διαδικασίες να μην είναι αδιάκριτες και η αξιολόγηση αυτού του είδους αφορά μόνον αυτές τις όψεις των δραστηριοτήτων ενός εκπαιδευτικού που σχετίζονται με την εργασία του. Επίσης προστατεύει την εμπιστευτικότητα των πληροφοριών που χρησιμοποιούνται κατά την αξιολόγηση.

3. *Ισότητα*: Στο πλαίσιο της αξιολόγησης νοείται ως ένα είδος απαγόρευσης για τη λήψη αποφάσεων που στηρίζονται σε άσχετα κριτήρια, όπως η φυλή, η θρησκεία, το γένος ή η εθνικότητα ή οι σεξουαλικές προτιμήσεις.
4. *Δημόσια διαφάνεια*: Αυτή η αρχή απαιτεί διαφάνεια προς το κοινό όσον αφορά τις διαδικασίες αξιολόγησης, τους σκοπούς τους και τα αποτελέσματά τους.
5. *Ανθρωπιά*: Αυτή η αρχή απαιτεί να λαμβάνονται υπόψη τα αισθήματα και οι ευαισθησίες αυτών που βρίσκονται υπό αξιολόγηση.
6. *Το όφελος του ερευνημένου*: Αυτή η αρχή απαιτεί οι αποφάσεις που αφορούν την αξιολόγηση να γίνονται κατά τρόπο που να σέβεται τα ενδιαφέροντα των σπουδαστών, των γονέων και του κοινού, με προτεραιότητα απέναντι στα εκπαιδευτικά ιδρύματα και το προσωπικό τους. Δηλαδή, οι συμμετέχοντες να αντιμετωπίζονται ως υποκείμενα και όχι ως απλά «ερευνητικά αντικείμενα».
7. *Ακαδημαϊκή ελευθερία*: Αυτή απαιτεί να διατηρείται στην τάξη μία ατμόσφαιρα πνευματικής ελευθερίας και για τους εκπαιδευτικούς και για τους σπουδαστές. Η αξιολόγηση δεν πρέπει να διαταράσσει αυτό το κλίμα.
8. *Σεβασμός της αυτονομίας*: Οι εκπαιδευτικοί δικαιούνται μία λογική διακριτική ευχέρεια και το δικαίωμα να εκφέρουν κρίση σε ό,τι αφορά τη δουλειά τους. Οι αξιολογήσεις δεν πρέπει να διεξάγονται έτσι ώστε να περιορίζεται η διακριτική τους ευχέρεια και η κρίση τους.

Ο Strike παρουσιάζει αυτές τις αρχές με πιο αναλυτικό και συστηματικό τρόπο στο άρθρο του. Τέλος, σημειώνουμε τις τρεις αρχές που εφαρμόζει ο Strike στο έργο της επίλυσης διαφορών, για διαφορές που δημιουργούνται κατά τη διαδικασία αξιολόγησης μεταξύ των εκπαιδευτικών και των ιδρυμάτων στα οποία απασχολούνται. Κατά την επίλυση μιας διαφοράς, θεωρεί ότι η θεραπεία πρέπει να προτιμάται, όπου είναι δυνατόν, από τις πειθαρχικές κυρώσεις ή την απόλυση, η διαμεσολάβηση από τις δικαστικές λύσεις, και ότι οι ανεπίσημες προσπάθειες πρέπει να προηγούνται των επισήμων για την επίλυση των διαφορών.

Είδαμε σ' αυτό το κεφάλαιο και σ' αυτό το συγκεκριμένο τμήμα πώς προχωρεί στις ΗΠΑ η κωδικοποίηση και η ρύθμιση των δεοντολογικών αρχών· αυτό συμβαίνει τόσο σε επίσημο όσο και σε ανεπίσημο επίπεδο. Στο επόμενο, προτελευταίο, τμήμα, βλέπουμε από κοντά αυτά τα ζητήματα και τις συνέπειές τους στο Ηνωμένο Βασίλειο.

ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΙ

Μια ματιά σε οποιοδήποτε σύγχρονο αμερικανικό βιβλίο για τις κοινωνικές επιστήμες δείχνει το βαθμό στον οποίο οι επαγγελματίες ερευνητές στις ΗΠΑ ελέγχονται από νόμους και κανονισμούς (Zechmeister και Shoughnessy, 1992). Αυτοί υπάρχουν σε διάφορα επίπεδα: οι ομοσπονδιακοί και πολιτειακοί νόμοι, οι επιτροπές δεοντολογίας που επιβλέπουν την έρευνα σε πανεπιστήμια και άλλα ιδρύματα (τα παραπάνω μπορεί να αποτελέσουν

μεγάλο εμπόδιο σε όσους σχεδιάζουν να εμπλακούν σε μια έρευνα), οι κώδικες δεοντολογίας των επαγγελματιών ενώσεων, καθώς και οι προσωπικές δεοντολογικές αρχές των ερευνητών, είναι όλα σημαντικοί κανονιστικοί μηχανισμοί. Όλοι οι ερευνητές, από τους προπτυχιακούς σπουδαστές που διεξάγουν ένα ερευνητικό πρόγραμμα για την απόκτηση του πτυχίου τους έως τους επαγγελματίες ερευνητές, που αγωνίζονται στα σύνορα της γνώσης, πρέπει να είναι ενήμεροι των δεοντολογικών κωδίκων και κανονισμών που διέπουν τις πρακτικές τους. Δώσαμε δείγματα της ερευνητικής δεοντολογίας των αμερικανών ερευνητών σ' αυτό το κεφάλαιο. Η μη τήρηση αυτών των αρχών από τους ερευνητές θεωρείται υπονόμηση ολόκληρης της επιστημονικής διαδικασίας και μπορεί να οδηγήσει σε νομικές και χρηματικές ποινές για άτομα και ιδρύματα.

Η Μ. Βρετανία δεν έχει προχωρήσει όσο οι ΗΠΑ στη θέσπιση κανονισμών και σχετικής δικονομίας, αλλά είναι ίσως ζήτημα χρόνου. Ακόμα και στο Ηνωμένο Βασίλειο, όμως, οι επαγγελματικές οργανώσεις έχουν επεξεργαστεί κώδικες πρακτικής που εκφράζουν τη συναίνεση ως προς τις αξίες μέσα σε μια συγκεκριμένη ομάδα, οι οποίοι βοηθούν τους ερευνητές υποδεικνύοντάς τους τι είναι επιθυμητό και τι πρέπει να αποφεύγεται. Βεβαίως, αυτοί δεν λύνουν όλα τα προβλήματα, διότι λίγα πράγματα έχουν απόλυτο χαρακτήρα και συνεπώς οι δεοντολογικές αρχές μπορεί να είναι ανοικτές σε μεγαλύτερο εύρος ερμηνειών. Επιπλέον, περισσότερο ανεπίσημοι κώδικες δεοντολογικών αρχών έχουν προκύψει ως προϊόντα ατομικών πρωτοβουλιών. Η θέσπιση γενικών κανονιστικών μηχανισμών αφορά και τη Μ. Βρετανία, αλλά περισσότερο στο πεδίο των πληροφοριών και των δεδομένων –πώς φυλάσσονται και η χρήση που τους γίνεται, για παράδειγμα– ζητήματα τα οποία έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους εκπαιδευτικούς ερευνητές. Αυτή η κατηγορία θα περιελάμβανε, για παράδειγμα, στατιστικά δεδομένα, δεδομένα που χρησιμοποιούνται ως βάση για αξιολόγηση, αρχεία αναλυτικών προγραμμάτων, αρχεία γραπτών και μεταγραφωμένων κειμένων, πίνακες δεδομένων, προσωπικά έγγραφα, ερευνητικά δεδομένα, αρχεία σε ηλεκτρονικούς υπολογιστές, ηχογραφήσεις και βιντεοσκοπήσεις.

Καθώς η τεχνολογία της πληροφορίας αποκτά κεντρική θέση και η κοινωνία ολοένα και περισσότερο εξαρτάται από τις πληροφορίες, οικονομικά και λειτουργικά, αντιλαμβανόμεστε πόσο σημαντικό είναι το ζήτημα των πληροφοριών για μας. Είναι σημαντικό όχι μόνο ν' αυτό που είναι αλλά και γι' αυτό που μπορεί να κάνει. Πληθώρα συγγραφέων έχουν επιστήμάνει τη σχέση των πληροφοριών και της εξουσίας. Οι Harris, Pearce και Johnstone (1992), για παράδειγμα, λένε:

Η πληροφορία και η εξουσία έχουν πολύ στενή συγγένεια [...] Η εξουσία πάνω στα άτομα [...] βασίζεται στον έλεγχο προσωπικών πληροφοριών. Η ισχύς στον επαγγελματικό τομέα απαιτεί τόσο την αναγνώριση της καλύτερης κρίσης του επαγγελματία από τον πελάτη όσο και ένα δίκτυο επαγγελματιών και διεπαγγελματιών σχέσεων και πιθανώς ανταγωνισμού, που στηρίζεται στη χρήση και στην ανταλλαγή πληροφοριών. Είναι καλό να αναγνωρίζουμε ότι οι αποφάσεις για τη διατήρηση των πληροφο-

ριών ή την πρόσβαση σ' αυτές είναι πάντα, σε ένα βαθμό, αποφάσεις που σχετίζονται με την εξουσία.

(Harris, Pearce και Johnstone, 1992)

Όταν αναφερόμαστε στο βαθμό στον οποίο δύο βασικές έννοιες στον κόσμο της σύγχρονης εκπαίδευσης, δηλαδή η «αποτίμηση» (ή αξιολόγηση) και η «απόδοση ευθύνης» βασίζονται εξολοκλήρου στις πληροφορίες σε οποιαδήποτε μορφή, οι οποίες είναι το ζωτικό τους στοιχείο, αντιλαμβανόμαστε πόσο πανίσχυρες είναι οι πληροφορίες. Η κακή χρήση τους επομένως ή η αποκάλυψή τους σε λανθασμένη στιγμή ή σε λάθος άτομο ή όργανο μπορεί να επιφέρει τις πιο ατυχείς συνέπειες για ένα άτομο, μια ομάδα ή ένα ίδρυμα. Και τα πράγματα διογκώνονται αν οι πληροφορίες είναι λανθασμένες ή ατελείς ή σκόπιμα παραπλανητικές.

Σε έναν κόσμο που κατακλύζεται από πληροφορίες, είναι βασικό να θεσπίζονται περιορισμοί που να προστατεύουν από την κακή χρήση ή την κατάχρηση. Ο Νόμος περί Προστασίας των Προσωπικών Δεδομένων σχεδιάστηκε προς αυτή την κατεύθυνση. Καλύπτει τις αρχές της προστασίας των δεδομένων, τις ευθύνες των χρηστών των δεδομένων και τα δικαιώματα αυτών στους οποίους αναφέρονται τα δεδομένα. Οι γενικοί του σκοποί εμπεριέχονται σε οκτώ αρχές. Πάντως, δεδομένα που διατηρούνται για «ιστορικούς και ερευνητικούς σκοπούς» εξαιρούνται από την αρχή η οποία δίνει στα άτομα το δικαίωμα της πρόσβασης σε προσωπικά δεδομένα που αφορούν αυτούς τους ίδιους, υπό την προϋπόθεση ότι τα δεδομένα δεν είναι διαθέσιμα σε μορφή που κάνει τα άτομα αναγνωρίσιμα. Τα ερευνητικά δεδομένα έχουν επίσης μερική εξαίρεση από δύο επιπλέον αρχές, ότι δηλαδή αυτά τα δεδομένα μπορούν να τηρούνται επ' αόριστον και ότι τα δεδομένα για ερευνητικούς σκοπούς δεν πρέπει να αποκαλύπτονται κατά τη διάρκεια της συλλογής τους.

Από τις δύο πιο σημαντικές αρχές σχετικά με τα ερευνητικά δεδομένα, η μία τονίζει ότι τα προσωπικά δεδομένα (που κατά τρόπο αποκλειστικό προσδιορίζουν το άτομο που τα παραχώρησε) μπορούν να διατηρηθούν μόνο για καθορισμένους και νόμιμους λόγους. Η δεύτερη αρχή ορίζει ότι πρέπει να υπάρχουν τα κατάλληλα μέτρα ασφαλείας εναντίον της μη εξουσιοδοτημένης πρόσβασης, της τροποποίησης, της αποκάλυψης ή της καταστροφής και της τυχαίας απώλειας προσωπικών δεδομένων. Για τη μελέτη των επιπτώσεων του Νόμου περί Προστασίας των Προσωπικών Δεδομένων στις εργασίες του Κέντρου Εκπαιδευτικής Κοινωνιολογίας, βλ. στους Raffae, Bundell και Bibby (1989).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Αυτό το βιβλίο καταπιάνεται με μεθόδους που χρησιμοποιούνται στην εκπαιδευτική έρευνα, και σε αυτό το κεφάλαιο επιχειρήσαμε να εξοικειώσουμε τους αναγνώστες μας με κάποιες δεοντολογικές δυσκολίες που πιθανόν να ανακύψουν κατά τη διεξαγωγή μιας τέτοιας έρευνας. Γι' αυτόν το σκοπό αναφερθήκαμε σε βασικές έννοιες και ιδέες από από-

ψεις και έρευνες στους τομείς της εκπαίδευσης, της ψυχολογίας, της κοινωνικής ψυχολογίας και της κοινωνιολογίας, για να φωτίσουμε κάποια από τα πιο σημαντικά διλήμματα και ζητήματα που αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της κοινωνικής έρευνας. Κάνοντάς το αυτό, έχουμε σαφώς υπόψη μας ότι δεν είναι δυνατόν να εντοπίσουμε όλες τις πιθανές δεοντολογικές ερωτήσεις και να κρίνουμε ποια είναι η σωστή ερευνητική συμπεριφορά⁴. Εξάλλου, ίσως μερικά από τα πράγματα που είπαμε φαίνονται άσχετα σε αναγνώστες που δεν θα χρειαστεί να υποβάλουν τα υποκείμενα σε επώδυνα ηλεκτροσόκ, να δημιουργήσουν επιθετικότητα, να τους προκαλέσουν ενόχληση, να τους κάνουν να πουν ψέματα ή να φάνε ακρίδες, όπως λένε οι Aronson και Carlsmith (1969). Παρ' όλα αυτά, ελπίζουμε ότι οι προηγούμενες σελίδες δημιούργησαν στους αναγνώστες μια προδιάθεση που θα τους δώσει τη δυνατότητα να διεξαγάγουν τα δικά τους προγράμματα με καλύτερη συναίσθηση και κατανόηση των δεοντολογικών διλημάτων και των ηθικών ζητημάτων που συνδέονται με την ερευνητική διαδικασία. Όσο άπειροι στα θέματα αυτά και αν είναι οι ερευνητές, θα φέρουν στον κόσμο της κοινωνικής έρευνας μία αίσθηση ορθότητας⁵, πάνω στην οποία μπορούν να οικοδομήσουν τις λογικές αρχές που ταιριάζουν στις δικές τους συνθήκες και που βασίζονται στις δικές τους προσωπικές, επαγγελματικές και κοινωνικές αξίες (υπογραμμίζουμε τη λέξη «λογικές», γιατί η λογική είναι κύριο συστατικό της δεοντολογικής σκέψης. Η τελευταία είναι συνδυασμός της λογικής και της αίσθησης του δικαίου, στην οποία πρέπει να πιστεύουν οι ερευνητές, εάν θέλουν να έχουν υψηλή ηθική ποιότητα στη δουλειά τους)⁶.

Παρόλο που κανένας κώδικας πρακτικής δεν μπορεί να προβλέψει ή να επιλύσει όλα τα προβλήματα, υπάρχουν έξι βασικά θετικά στοιχεία που συνηγορούν υπέρ της δημιουργίας ενός προσωπικού δεοντολογικού κώδικα⁷. Πρώτον, αυτός καθιερώνει κάποιον ως μέλος της ευρύτερης επιστημονικής κοινότητας με την οποία μοιράζεται τις ίδιες αξίες και ανησυχίες. Δεύτερον, ένας κώδικας δεοντολογικής πρακτικής ενημερώνει τους ερευνητές για τις υποχρεώσεις τους απέναντι στα υποκείμενά τους και για τις προβληματικές περιοχές στις οποίες υπάρχει γενική συναίνεση για το τι είναι αποδεκτό και τι όχι. Υπ' αυτή την έννοια έχει αποσαφηνιστική αξία. Τρίτον, όταν η επαγγελματική συμπεριφορά κάποιου καθοδηγείται από έναν κώδικα δεοντολογίας, τότε είναι δυνατόν να υπάρξει προβληματισμός ότι μπορεί να υπάρχουν εναλλακτικοί τρόποι για να κάνει κανείς το ίδιο πράγμα, τρόποι που είναι πιο ηθικοί ή λιγότερο αντιδεοντολογικοί σε περιπτώσεις που κάποιος βρίσκεται αντιμέτωπος με μια ηθική πρόκληση. Τέταρτον, ένας ισορροπημένος κώδικας μπορεί να είναι σημαντικός παράγοντας οργάνωσης της αντίληψης που έχουν οι ερευνητές για την υπό έρευνα κατάσταση και κατ' αυτό τον τρόπο να τους βοηθά να προβλέπουν και να προετοιμάζονται. Πέμπτον, ένας κώδικας πρακτικής επικυρωμένος από την προσωπική τους αίσθηση του δικαίου θα βοηθήσει τους ερευνητές να δημιουργήσουν μια ενορατική ευαισθησία, που θα τους είναι ιδιαίτερα χρήσιμη για την αντιμετώπιση του άγνωστου και του απρόσμενου, ειδικότερα εκεί όπου εφαρμόζονται οι πιο ρευστές μέθοδοι, όπως στην εθνογραφία και στη συμμετοχική παρατήρηση. Και, έκτον, ένας κώδικας πρακτικής θα επιφέρει πειθαρχία στη συνειδητοποίηση των

ερευνητών. Πράγματι, πρέπει να είναι στόχος τους να επιτύχουν ισορροπία μεταξύ της πειθαρχίας και της συνειδητοποίησης. Η πειθαρχία χωρίς συνειδητοποίηση μπορεί να οδηγήσει σε μηχανιστική συμπεριφορά. Η συνειδητοποίηση χωρίς πειθαρχία μπορεί να προκαλέσει λανθασμένες αντιδράσεις. Ο Πίνακας 2.9 μάς δίνει, εν είδει παραδείγματος, ένα σύντομο δεοντολογικό κώδικα. Παρ' όλα αυτά, πρέπει να τονιστεί ότι τα κατά παραγγελία στοιχεία, δηλαδή αυτά που έχουν σχεδιαστεί για να ανταποκριθούν στις ανάγκες ενός συγκεκριμένου ερευνητικού προγράμματος, είναι προτιμότερα από αυτά που βρίσκονται στο υπόδειγμα. Τα στοιχεία που βρίσκονται στον Πίνακα 2.9 είναι ενδεικτικά και σε καμία περίπτωση δεν εξα-
ντλούμαστε σε αυτά.

Τέλος, ζούμε σ' ένα σχετικό σύμπαν και έχει ειπωθεί ότι η σχετικότητα επιζητεί προσαρμογή· η προσαρμογή είναι τέχνη, και η τέχνη της ζωής έγκειται στη συνεχή επαναπροσαρμογή στο περιβάλλον μας (Okakura, 1991). Υπάρχει καλύτερη δεοντολογική αρχή για την τέχνη του ηθικού ερευνητή;

ΠΙΝΑΚΑΣ 2.9

Ένας δεοντολογικός κώδικας: ένα παράδειγμα

1. Είναι σημαντικό για τον/την ερευνητή/τρια να αποκαλύψει πλήρως την ταυτότητα και το παρελθόν του/της.
2. Ο σκοπός και οι διαδικασίες της έρευνας πρέπει να αποσαφηνιστούν πλήρως στα άτομα που συμμετέχουν στο ερευνητικό περιβάλλον.
3. Πρέπει να βλέπουμε τόσο την έρευνα όσο και τις δεοντολογικές της επιπτώσεις από την πλευρά του ατόμου και του οργανισμού.
4. Εξακριβώστε το κατά πόσον η έρευνα λειτουργεί με οποιοδήποτε τρόπο ευεργετικά για τα άτομα που συμμετέχουν σε αυτήν (ωφέλεια).
5. Όπου αυτό είναι απαραίτητο, εξασφαλίστε ότι η έρευνα δε προκαλεί ζημιά σε κανέναν από αυτούς που συμμετέχουν («μη βλάβη»).
6. Πιθανά αντικρουόμενα ευρήματα πρέπει να προβλεφθούν και όπου αυτά προκύψουν πρέπει να τα χειριστούμε με μεγάλη ευαισθησία.
7. Η έρευνα πρέπει να είναι όσο το δυνατόν πιο αντικειμενική. Αυτό θα απαιτήσει προσεκτική μελέτη κατά τη διάρκεια του σχεδιασμού, της διεξαγωγής και της παρουσίασης της έρευνας.
8. Πρέπει να αναζητηθεί η συνειδητή συναίνεση από όλους τους συμμετέχοντες. Όλες οι συμφωνίες που θα γίνουν σε αυτό το στάδιο πρέπει να τηρηθούν κατά γράμμα.
9. Μερικές φορές είναι καλύτερο να έχουμε τη συνειδητή συναίνεση σε γραπτή μορφή.
10. Πρέπει να γνωρίζουμε ότι τα άτομα πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να αρνηθούν να πάρουν μέρος στην ερευνητική διαδικασία· πρέπει επίσης να γνωρίζουμε ότι έχουν το δικαίωμα να αποχωρήσουν από την έρευνα οποτεδήποτε το θελήσουν.
11. Πρέπει να γίνουν οι κατάλληλες διευθετήσεις στις αρχικές επαφές της έρευνας με σκοπό να δοθεί ανα-

τροφοδότηση σε όσους το ζητήσουν. Το παραπάνω μπορεί να πάρει τη μορφή μιας γραπτής σύνοψης τευρημάτων.

12. Πρέπει να σεβαστούμε την αξιοπρέπεια, την ιδιωτικότητα και τα συμφέροντα των συμμετεχόντων. Η διαφύλαξη της προσωπικής ζωής των συμμετεχόντων πρέπει να διασφαλιστεί και μετά την ολοκλήρωση της ερευνητικής διαδικασίας (μη ανιχνευσιμότητα).
13. Η τεχνική της εξαπάτησης πρέπει να χρησιμοποιηθεί μόνο στην περίπτωση που είναι απολύτως αναγκαία.
14. Όταν τίθενται δεοντολογικά ζητήματα, είναι πιθανό ο ερευνητής να πρέπει να συμβουλευτεί άλλους ερευνητές ή και εκπαιδευτικούς.